

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՊԱՏԻՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԴՐԱԴԱՅԵԼԱՍԿԻ ԶՂ

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1
2017

ЯЗЫК И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
LANGUAGE AND LINGUISTICS

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA

Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМЕНИ Р. АЧАРЯНА
H. ACHARYAN INSTITUTE OF LANGUAGE

**ԼԵԶՈՒ
ԵՎ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

**ЯЗЫК И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
LANGUAGE AND LINGUISTICS**

**1 (16)
2017**

ԵՐԵՎԱՆ • ЕРЕВАН • YEREVAN

Հանդեսի հիմնադիրն է ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտը:
Լույս է տեսնում 2003 թ., տարին երկու անգամ:

Գլխավոր խմբագիր՝ Համբարձումյան Վ. Գ.

Խմբագրական խորհուրդ՝

Արաջյան Ա. Հ., Աբրահամյան Կ. Շ., Ավետիսյան Յու. Ս., Բարդակչյան Գ. (ԱՄՆ), Բարլեզիզյան
Ա. Կ., Բրուտյան Լ. Գ., Գալստյան Ա. Ս. (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Թրաֆուտ Յ.
(Ավստրիա), Խաչատրյան Ա. Հ. (Շվեդիա), Խաչատրյան Գ. Կ., Կատվալյան Վ. Լ., Կորտլանդտ
Ֆ. (Նիդերլանդներ), Հովհաննիսյան Լ. Շ., Հովսեփյան Լ. Ս., Մոհամմադի Մ. Մ. (Իրան),
Պետրոսյան Վ. Զ., Սարգսյան Ա. Ե., Սարգսյան Մ. Ա. (պատասխանատու քարտուղար),
Սաքայան Դ. Գ., (Կանադա), Սիմոնյան Ն. Մ. (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Տեր-Մերկերյան
Ռ. (Ֆրանսիա), Տոնապետյան-Դեմոպուլոս Ա. (Ֆրանսիա):

Главный редактор Амбарцумян В. Г.

Редакционная коллегия

Абаджян А. Г., Абрамян К. Ш., Аветисян Ю. С., Бардакчян Г. (США), Барлезизян А. К., Брутян
Л. Г., Галстян А. С. (заместитель главного редактора), Катвалян В. Л., Мохаммади М. М.
(ИРИ), Кортландт Ф. (Нидерланды), Оганесян Л. Ш., Петросян В. З., Сакаян Д. Г. (Канада),
Саргсян А. Е., Саргсян М. А. (ответственный секретарь), Симонян Н. М. (заместитель
главного редактора), Тер-Меркерыан Р. (Франция), Тонапетян-Демопулос А. (Франция),
Трагут Я. (Австрия), Хачатрян А. А. (Швеция), Хачатрян Г. К.

Chief Editor Hambardzumyan V. G.

Editorial Board

Abajyan A. H., Abrahamyan K. Sh., Avetisyan Yu. S., Bardakchyan G. (USA), Barlezizyan A.
K., Brutyan L. G., Galstyan A. S. (deputy chiefeditor), Khachatryan A. H. (Sweden),
Knachatryan G. K., Hovhannisyan L. Sh., Katvalyan V. L., Kortlandt F. (Netherlands),
Mohammadi M. M. (Iran), Petrosyan V. Z., Sargsyan A.E., Sargsyan M. A. (editorial
secretary), Sakayan D. G. (Canada), Simonyan N. M. (deputy chiefeditor), Ter-Merkeryan R.
(France), Donabédian-Demopoulos A. (France), Tragut J. (Austria).

ISSN 1829-0183

© Լեզու և լեզվաբանություն

© ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն 2017

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ. STATYI. ARTICLES

ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Վ. Գ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

*Հ. Պետերմանի գրքի
լույսընծայման 180-ամյակի առթիվ:*

Հայերենի ուսումնասիրության հարցերը համեմատական լեզվաբանության քննության առարկա են եղել ավելի քան երկու հարյուր տարիների ընթացքում, եթե նկատի ունենանք ուշմիջնադարյան քերականագիտությունից լեզվաբանության, իբրև ինքնուրույն գիտության, առանձնացման պատմությունը:

Այդ հարցերին գիտության զարգացման առանձին փուլերում տրվել են իրարից բավականին տարբեր գնահատականներ՝ հիմնականում նվազագույնից մինչև առավելագույնը, ինչքան որ լեզվական փաստերին վերահասու են եղել ուսումնասիրողները: Մյուս կողմից, սակայն, ոչ բավարար ուշադրություն է դարձվել տեսական գիտելիքների հաջորդականությանը, առավել ևս՝ առաջնայնությանը, դրանց ձեռքբերման ակունքներին, գործադրման չափերին ու արդյունավետությանը: Սա արդեն լեզվաբանության պատմության խնդիր է, որ գիտության զարգացման նոր պայմաններում, բնականաբար, ի վիճակի է այդ խնդրին առնչվող հարցերին տալ նոր լուծումներ:

Սույն հոդվածով անդրադառնում ենք խնդրի այդ կողմին վերաբերող մի առանցքային հարցի, այն է՝ ինչ ներդրում կամ նպաստ ունի Վենետիկի Մխիթարյան դպրոցը հայերենի հնդեվրոպական ուսումնասիրության սկզբնավորման մեջ:

Հայտնի է, որ այդ դպրոցի գործունեության հիմնական ուղղություններն են եղել հայ հին և միջնադարյան գրականության, տարբեր լեզուներից նախկինում կատարված և նոր կատարվող թարգմանությունների հրատարակումը, հայերենի գիտական ուսումնասիրությունը, տարբեր բնույթի բառարանների կազմումը: Իսկ գործնական առումով

նրանք մեծ ուշադրություն են դարձնում գիտության տարբեր ճյուղերի, ընդ որում լեզուների, մանավանդ հայերենի ուսուցմանը իրենց իսկ հաստատած դպրոցներում, ինչպես նաև օտարազգի գիտնականներին կամ գիտության ուղին բռնաձևերին հայերենին հասու դարձնելուն: Այս վերջինի վառ օրինակ է գերմանացի Յուլիոս Հայնրիխ Պետերմանի ուսումնառությունը Վենետիկի Մխիթարյանների վանքում:

Յ. Հ. Պետերմանը (12. 08. 1801-1876 թթ.) 1832 թ. Պրուսիայի կառավարության կողմից ուղարկվել է Վենետիկ հայերեն և թուրքերեն սովորելու: 1837թ.¹ հինգ տարի անց, վերադարձել է Բեռլին և նշանակվել համալսարանի պրոֆեսոր: 1852-1855 թթ. շրջագայել է Արևելքում (Դամասկոս, Երուսաղեմ, Կիլիկիա, Մոսուլ, Բաղդադ): Եղել է Ջուղայում, որտեղ «երկար ժամանակ իջևանել է»:

1837 թ. Վենետիկի Մխիթարյանների «համաձայնությամբ» լույս է տեսնում նրա՝ լատիներենով գրված հայտնի աշխատությունը՝ հիմնականում նվիրված հին հայերենի հնչյունաբանությանը («Գիրք 1», էջ 1-88) և քերականական կառուցվածքին («Գիրք 2», էջ 89-258)¹:

Նման քերականություններում հնչյունաբանությանը համեմատաբար մեծ տեղ տալը իր ժամանակի համար սովորական չէր, այն է՝ գրքի երեք գլուխներում մանրամասն վերլուծությամբ խոսել հայերենի (սովորական ձևակերպումով) «Գրերի մասին» (էջ 1-13), «Արտասանության մասին» (էջ 14-48) և «Գրերի փոփոխության մասին» (էջ 49-88):

Բացի այն, որ հեղինակը հայերենի իմացության մեջ հանդես է բերում մեծ հմտություն, լեզվական իրակությունների մանրամասները լիովին ներկայացնելու սքանչելի կարողություն, վերջինիս տվյալները ի վիճակի է լինում համեմատության մեջ դնելու մի շարք (մեկ տասնյակից ավելի) լեզուների համարժեքների կամ այդպիսին համարվողների հետ:

Այս քերականության ոգին, իրապես, լեզուների հնչյունաբանությանը և արմատաբանությանը վերաբերող տվյալների ծագումնային համեմատությունն է, որն իրականացվում է իր ժամանակի մակարդակի վրա, և որն էլ փառք է բերում նրա հեղինակին՝ իբրև հայերենի հնդեվրոպական ուսումնասիրության առաջին դեմք համաշխարհային լեզվաբանական գիտության մեջ:

Մինչև այս գրքի երևան գալը, ինչպես հայտնի է, մեզանում լույս տեսած շատ աշխատություններում այս կամ այն չափով անդրադարձ կատարվել էր հայերենի և այլ լեզուների միջև նկատելի հնչյունական և

¹ J. H. Petermann, Grammatica linguae armeniacae, Berolini, 1837, 264 (ss).

այլ կարգի համընկումներին, որոնք, կարելի է ասել, ունեին տարերային, բայց ոչ համակարգված (սիստեմատիկ) բնույթ²: Վերջինս նկատվում է Պետերմանի այս աշխատության մեջ, ընդ որում մասամբ՝ «Գիրք 2»-ում, հիմնականում՝ «Գիրք 1»-ում:

Սույն գրքում մեր այս թեմայի առումով տվյալ դեպքում ուշադրության առարկա է Պետերմանի գրքի միայն հնչյունաբանությունը, որը հեղինակը ներկայացնում է համեմատելի լեզուների տվյալների մի ամբողջ հանդիսարանի (ռեպերտուարի) մեջ, որն էլ դառնում է հիմք հետագա համեմատաբանական ուսումնասիրությունների համար, ինչպես նաև օրինակ՝ այդ բնագավառում ավելի ծավալուն ձեռնարկումների:

Ամենից առաջ նկատենք, որ Պետերմանը հայերենի ուսումն առել էր, ինչպես վերը նշեցինք, վենետիկյան դպրոցում, այլև ավելացնենք, որ այդ տարիներին և նույնիսկ մի քանի տասնամյակ առաջ մխիթարյան հայրերը ձեռնամուխ էին եղել նոր բացատրական բառարանի կազմության գործին, որն էլ լույս տեսավ երկու հատորով, ճիշտ նույն տարում, ինչ Պետերմանի գիրքը³: Այնպես որ այդ բառարանը ևս կարող էր հիմք հանդիսանալ լեզուների համեմատության, մանավանդ որ նրանում արմատական բառերին՝ իբրև բառահոդվածների, կից բերվում են հունարեն և լատիներեն (նաև արևելյան լեզուներով) համարժեքներ, որոնք հաճախ ներկայանում են ծագումնային ընդհանրությամբ:

Մնում էր տեսական այն մշակումը, որ դրանք, ինչպես նաև դրանց նմանությամբ (անալոգիայով) այլ լեզուների տվյալները դրվեին ծագումնային համեմատության մեջ՝ ոչ միայն հնչյունական, այլև իմաստային նկատառումներով, որն էլ տվյալ դեպքում սովորաբար անում է Պետերմանը իր գրքի հնչյունաբանության բաժնում, որը և միանգամայն արժեքավոր է ոչ միայն ինքնին, այլև հետագա հնդեվրոպաբանության պատմության տեսանկյունից:

Ըստ այսմ վստահաբար պետք է հաստատել, որ հայերենի հնդեվրոպական բնույթի որոշման և նույնպիսի ցեղակցության մեջ նրա ընդգրկման հարցը իր հիմքում առնչվում է Մխիթարյան միաբանության անվան

² Հմմտ. Գ. Բ. Զահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Ե. 1959: Г. Б. Джаукян, Очерки по истории дописменного периода армянского языка, Ереван, 1967:

³ Մինչ այդ հրապարակի վրա էր Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» գիրքը (հհ. 1-2, Վենետիկ, 1749-1769), որի առաջին հատորը լիովին հիմք է հանդիսացել հետագայում ավելի ծավալուն բառարանի ստեղծման: Ի դեպ՝ 2017 թ. հորեյանական է նաև «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (հհ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837) աշխատության համար:

հետ: Եվրոպական հայագիտությունը հայերենի վերաբերյալ փաստական նյութի ձեռքբերման, ինչպես նաև հայերենի իմացության և գործադրման հարցում, պարզվում է, ամենից առաջ պարտական է վենետիկյան (հետագայում նաև վիեննական) Մխիթարյան դպրոցին:

Ստորև անդրադառնում ենք Պետերմանի գրքի «Հնչյունաբանության» այն հատվածների համապատասխան նյութին, որը վերաբերում է հայերենի և ցեղակից այլ լեզուների համեմատական քննությանը, առանձնապես հնչյունաբանության և արմատաբանության կտրվածքով:

Մինչ այդ նկատենք, որ վերջին ժամանակներս գրված այն աշխատությունները, որոնցում այս կամ այն չափով խոսվում է նաև Պետերմանի հայերենագիտական վաստակի մասին, հիշյալ քերականության հնչյունաբանությանը վերաբերող հատվածի մասնավոր քննություն չի կատարվում: Այնինչ այդ բաժինն է այն մեծագույն կովանը, որը հիմք է հանդիսանում գրքի գրախոսականի (գրված Լ. Դիֆենբախի կողմից), այլև հետագա աշխատանքների համար՝ Պետերմանին համարելու հայերենի հնդեվրոպական բնույթի առաջին ուսումնասիրող՝ տեսական համեմատաբանական հիմքի վրա:

1. Առաջին գլուխը, ինչպես վերը նշվեց, վերաբերում է մեսրոպյան գրերի այբբենական կարգին, սղագրությանը և ուղղագրությանը:

ա) Ինչպիսի՞ն է հայոց այբուբենի գրադարձությունն ըստ Պետերմանի գրքի: Բերվում է հայերենի այբուբենի աղյուսակը, որում գրերի անունները նշվում են արևմտահայերենի արտասանությամբ՝ պայթական ծայնեղի խլացում և խուլի ծայնեղացում. հմմտ. *բ* - բեն [p], *գ* - գիմ [k], *դ* - դա [t], *պ* - պե [b], *կ* - կեն [g]. *տ* - տին [d], այդպես նաև այլ դեպքերում՝ *ա*- այբ [aip], *ծ*- ծա [ts (ç)], *ծ* - ծա [ds (ß)], սակայն ոչ՝ *ջ* - ջե [տևական dsh, (g')], *ճ* - ճե [ոչ տևական dch, (j)]. շնչեղ խուլերը մնում են միատեսակ՝ ընդհանուր հայերենյան. *փ* - փիւր [pp, ph (p')], *թ* - թո [th (t')], *ք* - քե [kh (k')], *ց* - [tz (i)] , *չ* - չա [tch (c')]:

Այստեղ կա՝ 1) շփոթ *ջ* - ջե [dsh (g')], *ճ* - ճե [dch (j)] գրերի միջև, որ փորձ է արվում պարզել տևական-ոչ-տևական հակադրությամբ, այնինչ դրանք հակադրվում են ծայնեղություն / խլություն հատկանիշով,

2) *ո*-ին հատկացվում է երկբարբառային արտասանություն [ուո (wö)], իսկ լատինագիր նոր ձեռքբերում *օ*-ին՝ երկար արտասանություն [ô], 3) այբուբենի 34-րդ գիրը՝ *ւ*-ը, որն առհասարակ հայտնի է իր երկակի անվանումով (*վյուն* և *հյուն*), բերվում է «փւն. տե՛ս հիւն» տեսքով, որտեղ «հիւն»-ը *իւ* երկբարբառի *իու* գրությամբ հնագույն արտասանության նմուշ է:

բ) Եվ ըստ այդմ էլ հայերենի հնչյունների գրադարձությունը ներկայացվում է հետևյալ կերպ:

Բաղաձայններ.

բ [p]	պ [b]	փ [pp, ph (p')]	վ [w]	մ [m]	հ [hh (h')]	լատ.՝ o [ô]	
դ [t]	տ [d]	թ [th (t')]	զ [z]	ս [s]	լ [l]	յ [h]	ֆ [f]
գ [k]	կ [g]	ք [kh (k')]	ղ [gh (g')]	խ[ch]	ն [n]	է [ê]	

ծ [ts (ç)] ծ[ds (ß)] ց [tz (ï)] ժ [j] շ [sh (s')] | ր [r] | ռ [r(r')] |

ջ[dsh (g')] ճ [dsh (j)] չ [tsh(c')]

Ձայնավորներ.

ա [a] ո [wö (ö)] լ [u, v]
ե [je (é)] ի [i]
ը [ñ]

գ) Մյուս երկու՝ հնչյունների սղագրությանը և ուղղագրությանը վերաբերող հատվածներն ինքնին հետաքրքիր են, սակայն մեր բուն խնդրին չեն առնչվում, ուստի դրանց չենք անդրադառնում:

2. Երկրորդ գլուխը նվիրված է բաղաձայն և ձայնավոր հնչյուններին, ինչպես նաև Եզնիկի «Եղծ աղանդոց» գրքի 2-րդ գլխի «Մինչ չեւ բնաւ էր ինչ... և զոր Արիմնն գործէր՝ չար էր և թիւր» հատվածին՝ տառադարձությամբ, թարգմանությամբ և դժվար տեղիների մեկնաբանումներով:

ա) Բաղաձայն հնչյունների համեմատությունը սկսվում է այն բանից, որ հին հայերենի համապատասխան տվյալների արժեքը կարելի է որոշել մի քանի (չորս) սկզբունքով. հայերեն գրչության համեմատությունը հունարենի և լատիներենի, և հակառակը, մեսրոպյան գրերի դասավորությունը՝ ի համեմատություն հունականի, և Թրակացու քերականության թարգմանության տվյալների զուգադրումը նախօրինակի հետ, սկզբունքներ, որ լիովին կիրառելի են դառնում հետագա ուսումնասիրողների (Հյուբշման, Մեյե, Աճառյան և այլք) կողմից⁴: Ըստ այդմ՝ առանձին (մեկառմեկ) համեմատության են առնվում ուղղակի և լրացուցիչ օրինակների հիման վրա՝ անհրաժեշտ վերլուծությամբ:

բ) Պայթական և շփական բաղաձայնները ներկայացվում են ավելի լայն համեմատության մեջ, ընդ որում դրանք համեմատվում են մի կողմից՝ Թրակացու քերականության, մյուս կողմից՝ այլ հեղինակների

⁴ Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928:

(Ս. Գիրք, Ագաթանգեղոս, Եզնիկ, Խորենացի, Դավիթ Անհաղթ և այլք) տվյալների հետ:

Հնդեվրոպական մյուս լեզուներից համեմատության եզր են վերցված գերակշիռ մասով երեքը՝ հին հնդկերեն (սանսկրիտ), հունարեն և լատիներեն, որոնք, ինչպես գիտենք, դասական համեմատական լեզվաբանության մեջ ավելի ուշ դիտվեցին, այսպես կոչված, մեծ վարկանիշ («արեստիժ») ունեցող լեզուներ:

Նշենք բերված օրինակներից միայն մի քանիսը.

a. Հայ. *բ, պ, փ, վ, լ* ~ *b (bh), p, v, ø (qrr)*, ընդ որում ոչ միայն հնդեվրոպական, այլև ուրիշ՝ ոչ ցեղակից լեզուների հետ. հմմտ. մի կողմից՝ *բասիլիոս* ~ *Basilius*, *պետրոս* ~ *Petrus*, *փիլիպպոս* ~ *Philippus*, *յաթթթ* ~ *Ιαφεθ*, *պռոտրին առմենիան* ~ *πρώτιν Ἀρμενίαν* և այլն⁵, մյուս կողմից՝ *բ*-ի դեպքում՝ *բանդ* ~ սնս. *bandh*, *բազուկ* ~ սնս. *bâhu*, զենդ. *bâzu*, *գուր* ~ ասոր. *gub*, այլև հուն. *κύπη*, *բերել* ~ սնս. *bhr*, հուն. *φερο*, *պ*-ի դեպքում՝ *դաս* ~ սնս. *tap*, *ըմ-պ-ել* ~ սնս. *pâ*, *պապի* ~ սնս. *prati*, հուն. *προτι*, *ասպ* ~ սնս. *açva* և այլն, իսկ *վ*-ի դեպքում՝ *վեր* ~ սնս. *vrana*, *կով* ~ *gô* և այլն:

b. Հայ. *դ. տ. թ* ~ *d (t, dh), t, th*. հմմտ. *դ*-ի դեպքում՝ *դուռն (դուր)* ~ սնս. *dvâr*, *դի* ~ սնս. *dêha*, *դուստր* ~ սնս. *duhitr*, *դու* ~ սնս. *tvam*, *դնել (եդի)* ~ սնս. *dhâ*, *դ*-ի դեպքում՝ *կարել* ~ սնս. *krt*, *պաղապ* ~ լատ. *palatium*, *կէր* ~ հուն. *κήτος*, *թ*-ի դեպքում՝ *թարգմանել* ~ ասոր. *targem*, *կաթ* (հմմտ. *շիթ*) ~ լատ. *gutta*, *եւթն* ~ սնս. *saptan* և այլն:

c. Հայ. *գ, կ, ք* ~ *k, g, kh*. հմմտ. *ագապ* ~ հուն. *άγαπη*, *ագոն* ~ հուն. *άγων*, *կաթարոս* ~ հուն. *καθαρος*, *արքեղայոս* ~ հուն. *Ἀρχελαος*, *բուրզն* ~ հուն. *πυργος*, *ռոռգ-անել* ~ լատ. *rig-are*, *գոյն (> գունդ)* ~ սնս. *guna*, *գեղ* ~ հուն. *καλλος*, *գիր* ~ հինդկ. *giri*, *եղունգն* ~ սնս. *nakha*, *դագր* (փխ. *դալգր*) ~ սնս. *dêvr*, լատ. *levir*, *գիր-ել* ~ սնս. *vid*, *գինի* ~ լատ. *vinum*, *ագահ* ~ լատ. *avarus*, *զգեսի* ~ լատ. *vestis*, *գո-լ* ~ սնս. *bhû*, հուն. *φω-ω*, լատ. *fu-o*, *կեր* (բաղադրություններում՝ *խօխ-կեր*, *պահա-կեր*) ~ սնս. *kr*, *կար-ել* ~ սնս. *kr*, *ակն* ~ հուն. *όκος*, լատ. *oculus*, *կեսուր* (*սկեսուր*) ~ հուն. *έκυρος*, լատ. *oculus*, սնս. *çvaçura*, *փոկ* ~ հուն. *φωκη*, լատ. *phoca* և այլն:

d. Հայ. *ս, ժ, գ, շ, ծ, ց* ~ *s, z, g, h* և այլն. հմմտ. *աստղ* ~ լատ. *astrum*, հուն. *άστηρ*, *մժեղ* ~ լատ. *musca*, *զի* ~ զենդ. *zi*, սնս. *hi*, *կազմ* ~ հուն. *κοσμος*, *ծիւն* ~ լիտվ. *ziema*, ռուս. *zima*, *ծնանիլ* ~ սնս. *dshan*,

⁵ Պետերմանը հայերեն հատուկ անունները նշում է փոքրատառերով:

զենդ. *zan*, հույն. *γενω*, լատ. *gigno*, *ծանուցանել*, *ծանօթ* (< *ծանաշել*) ~
սնս. *dshnâ*, հույն. *γινωσκω*, *ծերութիւն* ~ սնս. *dsharâ*, հույն. *γερουσια*,
ծուներ ~ սնս. *Dshano*, հույն. *γονυ*, լատ. *genu*. զենդ. *schënu*, *երէց* ~
հույն. *ἰερευσ*, *եկեղեցի* ~ հույն. *ἐκκλησια*, *ցեց* ~ հույն. *σης* և *այլն*:

e. Հայ. *ջ, ճ, չ* ~ *dsh, tsh, ksh, dhj* և *այլն*. հմմտ. *արջ* ~ սնս. *rksha*, *աջ*
~ սնս. *dakshina*, *մէջ* ~ սնս. *madhja*, *ջերմ* ~ սնս. *gharma*, զենդ. *garëma*,
հույն. *θερμη*, *ծան-աշել* (> *ծան-*) ~ սնս. *dshnâ*, *ծաշ-իլ* ~ սն. *tshash*, *աշ-ք*
(> *ակն-*) ~ սնս. *akshi* և *այլն*:

f. Հայ. *հ, խ* ~ *h, x, gh, c* և *այլն*. հմմտ. *հան-ել* ~ սնս. *hr*, *հար-կանել*
~ սնս. *han*, *համ* ~ սնս. *sam*, *հայր* ~ սնս. *pitr*, *հող* ~ լատ. *solum*, *հաւ* ~
լատ. *avis*, *հաւ* «պապ՝ հոր հայր» ~ լատ. *avus*, *հուր* ~ հույն. *πυρ*, *ուխար* ~
լատ. *pactum*, *խօսիլ* ~ սնս. *ghush* և *այլն*:

g. Հայ. *ղ, լ* ~ *g, l, ch* և *այլն*. հմմտ. *Աղաթիս* ~ հույն. *Ἀγαθίας*, *աղէ*
~ հույն. *ἄγε*, լատ. *age*, *աղաւնի* ~ ասոր. *jauno*, *մեղր* ~ լատ. *mel* (հմմտ.
սնս. *madhu*), հույն. *μεθυ*, *խիղ* ~ լատ. *oleum*, *աղուէս* ~ հույն. *ἄλωπηξ*,
լայն ~ հույն. *πλάτω*, *լի* ~ հույն. *πλε-ος*, *լու-այ* ~ հույն. *κλυω*, *լուանալ* ~
լատ. *lavare* (հմմտ. սնս. *plu*), հույն. *πλυνω* և *այլն*:

h. Հայ. *մ. յ. ն, ր/ռ* ~ *m, i, n, r* և *այլն*. հմմտ. *մնալ* ~ հույն. *μενω*, *միս*
~ սնս. *mânsa*, *ամիս* ~ սնս. *mâsa*, *մանուկ* ~ սնս. *manu*, *կամ* ~ սնս.
kâma, *քոյր* ~ սնս. *svasr*, *արեւ* ~ սնս. *ravi*, *սիրտ* ~ սնս. *hrd*, *ջուր* ~ սնս.
kshîra, *արջ* ~ սնս. *eksha*, *լեռն* ~ սնս. *giri*, *ձեռն* ~ սնս. *kara*, *դուռն* (<
դուր-ք) ~ հույն. *θυρα*, *Յոյն* ~ հույն. *Ἴων*, *այիլաթ* ~ հույն. *αἶλαθ* և *այլն*:

3. Ի՞նչ հետևություններ կարելի է անել վերը բերված համեմատու-
թյուններից:

ա) Դրանք անցկացվում են ժամանակի առումով ընդունելի վեր-
լուծության չափանիշներով, մանավանդ որ ամեն անգամ սահմանվում
են որոշակի հնչյունական հանդիպադրումներ և բերվում համապատաս-
խան օրինակներ:

բ) Վերջիններս առնված են ոչ միայն բուն հնդեվրոպական, այլև
մյուս, հատկապես սեմական լեզվաընտանիքին պատկանող լեզուներից
(արաբերեն, հրեերեն, արամեերեն, ասորերեն և այլն), այդուհանդերձ
բացարձակ գերակշռություն ունեն հնդեվրոպական լեզուների տվյալ-
ներով կատարվող համեմատությունները:

գ) Հայերենի տվյալները քաղված են Մխիթարյանների կազմած
հայտնի բառարաններից. «Հին հայկազյանը» (հհ. 1-2, Վենետիկ, 1749-
1769 թթ.) վաղուց ձեռքի վրա էր, իսկ «Նոր հայկազյանը» (հհ. 1-2,
Վենետիկ, 1836-1837 թթ.), որը, հեղինակների իսկ հավաստմամբ, մի

քանի տասնամյակի աշխատանքի արդյունք էր, լույս էր տեսնում նույն տարում, ինչ Պետերմանի հիշյալ քերականությունը, որ նշանակում է, թե այն ձեռագիր վիճակով կարող էր եվրոպացի հայագետի համար տեղում նյութեր քաղելու աղբյուր լինել: Այս դրույթի հիմնավորման համար եղած բազմաթիվ օրինակներից զուգադիր նշենք միայն մի քանիսը:

Հմմտ. *ագապ* ~ հուն. *άγαπη* (Gram., էջ 24) // բառ յն. *άγαπη*, *άγαπαι*, լատ. *agapae*, *charitas* (ՆՀԲ, 1, էջ 2), *ագոն* ~ հուն. *άγων* (Gram., էջ 24) // բառ յն. հուն. *άγων*, լատ. *certamen* (ՆՀԲ, 1, էջ 3), *ագահ* ~ լատ. *avarus* (Gram., էջ) // լատ. *avarus*, *avidus* (ՆՀԲ, 1, էջ 2), *աստղ* ~ լատ. *astrum*, հուն. *άστηρ* (Gram., էջ 21) // *άστηρ*, *άστηρον*, *stella*, *astrum*, *sidus*: լծ. ընդ լտ. *սդելլա*, *ասդռում*, *սիտուս*, յն. *ասդիռ*, *ասդռոն*, պ. *սիդարէ*, *սիդեր* (ՆՀԲ, 1, էջ 319), *արջ* ~ սնս. *rksha* (Gram., էջ 30, 34) // յն. *արգդուս*, ռուսի լտ. *ноннуис* (ՆՀԲ, 1, էջ 374), *աջ* ~ սնս. *dakshina* (Gram., էջ 26) // յն. *δεξιά*, *dextera*, *dextra* (ՆՀԲ, 1, էջ 280), *աչք* (> *ակն*-) ~ սնս. *akshi* (Gram., էջ 26, 34) // հուն. *όμμα*, *όφικ*, լատ. *oculus*, նաև *ակն*, լծ. արաբ. *այն*, լտ. *օգուլուս*, թուրք. *կէօզ*, սանս. *աքչի*, իսկ ի լեզու սլավոնաց *օքօ* է *ակն*, և *օչի* *աչք* (ՆՀԲ, 1, էջ 267):

Ինչպես երևում է համեմատությունից, Պետերմանը նախընտրել է ավելի սեղմ (թվով քիչ զուգահեռներ) ներկայացնելու եղանակը, իսկ «Նոր հայկազյանի» մեջ բերվող զուգահեռները նշվում են նաև իբրև լծորդական (= «համեմատելի») եզրեր (տե՛ս լծ. կրճատ նշումները), այնուհետև «Հայկազյանը» զուգադրումից բացի կատարում է բառամեկնություն, որ հիմք է հանդիսանում բնագրային հիմնավորմամբ բացատրությունների:

դ) Աշխատության հետագա մասերում ևս մասնակիորեն կատարվում են համեմատություններ, այս անգամ քերականական երևույթների նկարագրական վերլուծությունների մեջ: Եվ քանի որ հայերենի բնույթի վերաբերյալ հետագա ուսումնասիրությունների հեղինակներն առավելապես նկատի են ունենում հնչյունաբանությունը, ռուսի քերականական երևույթների դեպքում կատարվող համեմատություններին չի դարձվում այնքան մեծ ուշադրություն: Կարծում ենք, որ վերջիններս ևս կարևոր են նման աշխատության ամբողջական գնահատության տեսանկյունից: Իսկ ինչ վերաբերում է հայերենի (գրաբարի) բուն քերականության նկարագրությանը, ապա կարելի է նշել, որ այն ունեցել է միայն եվրոպական հայագիտությանը հայերենին ծանոթացնելու նպատակ:

ե) Պետերմանի համեմատությունները մեծ մասամբ ընդունվեցին հետագա ուսումնասիրողների կողմից (օրինակ՝ Բոպի հետագա աշխա-

տանքներում բազմիցս բերվում են դրանք), իսկ մի մասն էլ (հատկապես ոչ հնդեվրոպական լեզուներից բերվող օրինակները) չի արժանանում ընդունելության, և հետագայում ունենում են ավելի հավաստի ու համոզիչ համեմատություններ:

զ) Լեզվական տվյալների օգտագործման մեջ համեմատաբար մեծ տեղ են բռնում իրանական լեզուներինը, որը թերևս նկատառում կարելի է համարել՝ ասելու, թե տվյալների մեծաքանակ լինելն է նկատի առնվել գրքի գրախոսականում կարծիք հայտնելու, թե հայերենը իրանական ճյուղի լեզու է, մասնավորապես մարերենի մի բարբառ, որն, ինչ խոսք, հետագայում մերժվեց:

Ըստ այդմ՝ բերված համեմատությունները հիմնականում ճիշտ են, և հետագա ուսումնասիրողների կողմից այն օգտագործելի է եղել, իսկ մյուս մասը, կարելի է ասել, մնացել է հավանական լինելու սահմաններում, ուստի մինչև օրս դրանք դիտվում են անհավաստի: Ի դեպ՝ կան նաև այնպիսի համեմատություններ, որոնք, ճիշտ և հավաստի լինելով հանդերձ, ըստ երևույթին դուրս են մնացել հետագա ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Օրինակ, հայ. *ըմպել* բառի բաղադրիչների *ըմ-պ-ել* ձևով առանձնացումը միանգամայն արգասավոր է, ուստի հավաստի այն հնդեվրոպական այլ լեզուների հետ իրական համեմատության համար, որն էլ կատարվել է միայն վերջին ժամանակներս:

4. Բավականին հետաքրքիր պիտի լիներ, իսկ հայերենի համեմատական ուսումնասիրության պատմության տեսանկյունից միանգամայն կարևոր և որոշակի պարզություն մտցնող այս թեմայի առանձին և ավելի մանրամասն քննությունը, ըստ որում ոչ միայն այս, այլև մյուս այն աշխատությունների նկատառումով, որոնց լեզվական նյութ է տրամադրել Մխիթարյան միաբանության միջավայրում ստեղծված գրականությունը, ինչպես նաև եվրոպացի հայագետների ուսումնառությունը և գիտական շփումները այդ միջավայրի հետ:

5. Մխիթարյան միաբանության ծավալած լեզվամշակման և լեզվագիտական գործունեության այս բնագավառը, այն է՝ հայագիտական որոշակի լիցք հաղորդել հնդեվրոպական լեզուների պատմահամեմատական ուսումնասիրությանը հայերենի ընդգրկման և հետագա խորացման հարցերում, մնում է ոչ լիովին ուսումնասիրված, որ նրան անդրադառնալու դեպքում շատ հարցեր կստանային նոր լուծում, և ըստ այդմ մեծապես կշահեր ոչ միայն հայ, այլև եվրոպական համեմատաբանությունը:

Այսպիսով, իբրև ամփոփում, կարելի է նշել հետևյալը: Հ. Պետերմանի «Հայերենի քերականություն» (1837 թ.) գիրքը հիմք հանդիսացավ հայերենը հնդեվրոպական լեզուների շարքում ընդգրկելու համար: Հայտնի է, որ գրքի հեղինակը (ինչպես եվրոպացի ուրիշ շատ գիտնականներ, որ ժամանակին զբաղվել են հայագիտությամբ, մասնավորապես համեմատաբանության բնագավառում), հայերենի մեջ ուսում է առել Մխիթարյան միաբանության միջավայրում, հնարավորություն է ունեցել իր գրքում, հատկապես հնչյունաբանության մեջ, անցկացնելու համեմատություններ հայերենի և եվրոպական հին ու նոր լեզուների միջև: Դրանում նրան օգնել են ոչ միայն հայերենի իմացությունը, այլև Մխիթարյանների ուսումնասիրությունները, առաջին հերթին «Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի» աշխատությունը, որում, նկատենք, հայերեն բառերին կից գրեթե միշտ տրվում են հին հունարեն, լատիներեն, հին պարսկերեն և այլ լեզուներով համեմատություններ, որոնք հաճախ ծագումով նույնն են: Այսպիսով, պատմահամեմատական լեզվաբանության արշալույսին կատարվում է առաջին իրական քայլը հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում՝ իբրև հնդեվրոպական ցեղակցության լեզու:

В. Г. Амбарцумян. Арменоведческая школа Мхитаристов и начало сравнительного исследования армянского языка. Книга Г. Петермана “Grammatica linguae armeniacae” (1837 г.) положила основу охвата армянского языка в кругу индоевропейских языков. Как известно, автор книги, – как и многие европейские ученые, занимающиеся в свое время арменоведением, особенно в области компаративистики, – получил свое образование по армянскому языку у Мхитаристов Венецианской конгрегации, что дало ему возможность представить, в частности, фонетику армянского языка в сравнении именно с древними и новыми европейскими языками. В этом ему помогло не только знание армянского языка, но и исследования венецианских ученых, в первую очередь труд авторов “Нового словаря армянского языка” (1836-1837 гг.), в котором, заметим, почти все заглавные слова даются в сравнении с такими языками, как древнегреческий, латынь, древнеперсидский и другие, иногда отмечается их близость и по происхождению. Таким образом, на заре сравнительно-исторического языкознания сделан первый реальный шаг при изучении армянского языка, как родственного с другими индоевропейскими языками.

V. G. Hambardzumyn. Armenological School of Mkhitarist's in Venice and Commence of Comparative Studies of Armenian Language.

H. Pereman's book "Grammatica linguae armeniacae" (1837 թ.) served as bases for the inclusion of Armenian in Indo-European languages. It is known, the author (as well as many other European scholars who had been engaged in Armenology, mainly in the field of comparative studies), studied Armenian in the Mkhitarist Congregation, and had the opportunity to make comparisons between Armenian and other old and new European languages in his book, especially in phonetics. Not only the knowledge of Armenian helped him, but also the Mkhitarist's studies, first of all the work "New Dictionary of the Armenian Language", in which with almost all Armenian words are given comparisons in ancient Greek, Latin, Old Persian and other languages, which often have the same origin. Thus, at the beginning of Historical-Comparative Linguistic the first real step in the field of Armenian studies, as an Indo-European language, has been done.

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՈՎ ԴԵՐԱՆՎԱՄԲ ԿԱՊԱԿՑՎՈՂ ՈՐՈՇԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ա. Մ. ՍԱՆԹՈՅԱՆ

Վերջին տարիներին՝ սկզբում հեռուստատեսությամբ, մամուլում, սոցցանցերում, արդեն նաև գիտական և գեղարվեստական երկերում մեծ տարածում է ստանում որոշիչ երկրորդական նախադասությունների՝ *ով* դերանվամբ կապակցումը գլխավոր նախադասությանը, եթե լրացյալը անձնանիշ գոյական է, ինչպես՝ *Մի ուրիշ վրանգ էլ է տեսնում Հովհաննես Չեքիջյանը, ով իր ղեկավարած երգչախմբի համար ցանկանում է երգիչներ հրավիրել* («Ազգ», 2006. 01. 20): Հայաստանյան այս համերգի գաղափարն էլ Վաչեին է, ով ամիսներ առաջ իմ որոշ ստեղծագործություններ ներկայացրեց Ջավեն Վարդանյանին («Առավոտ», 2008. 07. 20):

Այսպես գրում են (խոսում են) մարդիկ, որոնք այդպես չեն գրել (խոսել) կամ էլ իրավունք չունեն այդպես գրելու (խոսելու):

Անձնանիշ լրացյալին *ով* դերանվամբ որոշիչ երկրորդական կապակցելու կողմնակիցները, ըստ իմ կատարած հարցումների, բերում են հետևյալ փաստարկը. քանի որ գլխավոր նախադասության լրացյալը անձնանիշ գոյական է, իսկ *ով* դերանունն էլ անձ է ցույց տալիս, ուրեմն երկրորդականը պետք է կապակցել *ով* դերանվամբ:

Լավ հասկանալով, իհարկե, որ լեզուն զարգացող ու փոփոխվող համակարգ է, և լեզվական այս նոր կաղապարն էլ կարող է լինել այդ փոփոխությունների հետևանք, ամենևին էլ հակված չենք հարցը միայն պահպանողական դիրքերից դիտարկելու և անվերապահորեն մերժելու: Բայց հակված էլ չենք անվերապահորեն ընդունելու՝ լավ հասկանալով նաև, որ ամեն նոր բան չէ, որ պետք է լուռ և կույր ընդունելության արժանանա, հատկապես եթե այդ նորը հակասում է հայերենի օրենքներին ու օրինաչափություններին⁶:

⁶ Հիշենք մեր օրերի մի քանի «նորույթներ». *ինքը* դերանվան կիրառությունը առարկաների փոխարեն, ինչպես՝ *Ինքը* լավ սուրճ է: Կամ *հանդիսանալ* բայի կիրառությունը եմ բայի փոխարեն, ինչպես՝ Նա *հանդիսանում* է տարածաշրջանի գործակալության տնօրենը: Սրանք մերժելի են ոչ թե նրա համար, որ «նոր» են, այլ որովհետև հայերենին խորթ են, հայերեն չեն:

Առաջին հայացքից ճիշտ թվացող այս իրողությունը⁷ խորքային ուսումնասիրության ժամանակ ի հայտ է բերում բազմաթիվ հակասություններ, սխալներ և անհարմարություններ:

Հայ լեզվաբաններից *ով* դերանունով որոշիչ երկրորդական նախադասության կապակցման կողմնակիցներ են Մ. Աբեղյանը («Վերադիր խոսքերը կապակցվում են *որ, ով (որ), ինչ (որ), որը որ* հարաբերականներով»⁸) և Գ. Գարեգինյանը («*Այն – ով* կապակցական կաղապարով տարբերակվում և բնորոշվում են անձ ցույց տվող գոյականները, ինչպես՝ Մեր կոմպոզիտորները երախտագիտությամբ և խորին հարգանքով են հիշում *այն արվեստագետների անունները, ովքեր* չվերադարձան ռազմաճակատից (ընդգծումները բնագրում – Ա. Ս.)»⁹:

Ստ. Պալասանյանը, Բ. Վերդյանը, Գ. Զահուկյանը, Ս. Աբրահամյանը որոշիչ երկրորդականների կապակցման միջոց են համարում *որ, որպեսզի, ուր, երբ, ինչպիսի, որպիսի, ինչ* դերանունները, *որ, թե* շաղկապները¹⁰:

Վ. Առաքելյանը գրում է, որ *ով* դերանվամբ որոշիչ երկրորդական նախադասություն կազմելը հատուկ չէ գրական լեզվին: Ավելին, Մ.

⁷ Լեզվական այս կաղապարի տարածման պատճառը անգլերենի ազդեցությունն է, որտեղ երկրորդական նախադասությունը գլխավորի անձնանիշ յուզալիին կապակցվում է *ով* դերանունով, ինչպես՝ *The two sisters lust for Edmund, who has made promises to both* (William Shakespeare, *King Lear*). Այս անգամ ևս ռուսերենը կապ չունի. եթե ունենար, ապա խորհրդային տարիներին ևս կլիներ նման գործածություն: Մեր օրերի անգլիախոսներն ու անգլիագետները ուղղակի սկսեցին գործածել լեզվական այս կաղապարը: Երկրորդ պատճառն էլ կարող էր լինել հետևյալը. եթե գլխավոր նախադասության լրացյալը տեղանիշ կամ ժամանականիշ (տեղ կամ ժամանակ ցույց տվող) գոյական է լինում, կապակցումը կատարվում է *որպեսզի, երբ* հարաբերականներով: Համաբանությամբ էլ անձնանիշ գոյական լրացյալի դեպքում երկրորդական նախադասության կապակցումը կարող էր կատարվել *ով* դերանվամբ: Բայց դա այդպես չէ, քանի որ լեզվական այս կաղապարի տարածումը համընկնում է վերջին տարիներին նկատելի անգլերենի ազդեցության մեծացմանը: Այսպես, ԱՐԵՎԱԿ – ում որոնումները հաստատում են, որ հանդիպող օրինակների գերակշիռ մասը մամուլից է:

⁸ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965, էջ 610:

⁹ Գ. Գարեգինյան, Ժամանակակից հայոց լեզու: Բարդ նախադասություն, Ե., 1991, էջ 162: Բերված օրինակը մամուլից է, մյուս օրինակը՝ թարգմանական գրականությունից. Գնացե՛ք: Եվ մի լավ ստուգեցե՛ք այն մարդկանց, *ովքեր* հրամցրել են ձեզ այդ կեղծիքը (տե՛ս նույն տեղում):

¹⁰ Տե՛ս Սյր. Պալասանյան, Քերականութիւն մայրենի լեզուի (մասն Ա. Բ. Գ.), Թիֆլիս, 1906, էջ 225-226: Բ. Վերդյան, Բարդ ստորադասական նախադասության շարահյուսություն, Ե., 1970, էջ 135: Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 541-542: Ս. Աբրահամյան և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Շարահյուսություն, Ե., 1976, էջ 630: Ս. Աբրահամյան և այլք, Հայոց լեզու, 2-րդ մաս, Շարահյուսություն, Ե., 2004, էջ 152:

Աբեղյանի բերած օրինակները (Այն մարդը մարդ չէ, *ով որ* կեղծավորությամբ խոսի: Սուրբ Գևորգն ամեն մարդկանց էլ, *ով* նրա դուռը գա, օգնության կհասնի: Ջալալեդդինը երազ է տեսել, որ աստված կպատժի այն քրդին, *ով որ* յուր մաքիներից ամենալավերը՝ հնգից մեկը չուղարկի շեյխի տուն) համարում է հնացած և բարբառային¹¹:

«Որոշիչ երկրորդական նախադասություններ ներմուծող ամենից ավելի ընդհանրական դերանունը *որ-ն* է, - գրում է Գ. Ջահուկյանը: - Ժամանակակից հայերենում այն հանդես է գալիս շարահյուսական հետևյալ հատկանիշներով. 1) *որ-ը* թվով սովորաբար համաձայնում է հարաբերյալի հետ. հմմտ. «Այն մարդիկ (մարդկանց, մարդկանցից), *որոնք* (*որոնցից, որոնցով*)....» 2) *որ-ը* դրվում է այն հոլովով, որ որոշվում է երկրորդական նախադասության մեջ նրա կատարած դերով կամ խնդրառական պահանջով. հմմտ. «Այն մարդիկ, *որոնցից* երեխաները սովորելու ոչ մի բան չունեն....», «Այն մարդիկ, *որոնցով* թատրոնները լցված են....»¹²:

Որոշիչ երկրորդականների՝ *ով* դերանվամբ կապակցումը անձնանիշ լրացյալին մերժելի է և սխալ հետևյալ պատճառներով:

1. Նախ՝ ճիշտ չէ պատմականորեն: Գրական երկերից քաղված հարյուրավոր օրինակները ցույց են տալիս, որ դեռևս 5-րդ դարից օրինաչափ էր անձնանիշ գոյականներին լրացնող որոշիչ երկրորդականները կապակցել *որ* դերանվամբ¹³: Օրինակ՝ Հայր մեր, *որ* յերկինս ես, սուրբ եղիցի անուն քո.... (Մատթ., 2, 9): Նրա մասին լսեց մի կին, *որի* դուստրը տառապում էր պիղծ հոգուց (Մարկ., Է, 25): Հրեաստանի Հերովդես թագաւորի օրով, Աբիայի դասից Ջաքարիա անունով մի քահանայ կար, *որի* կինը Ահարոնի դստերից էր (Ղուկ., Ա, 5): Եկել էր ճոճկանեցի Խուդին, *որ* ասլանի սիրտ ուներ, գյուլլուբաղցի Դոնդուզ Ղռանը, *որ* լեզգու արյուն էր խմում, արդվեցի լեզգի Պետոն, *որ* մազը մազից ջոկում էր գյուլլով, սանահնեցի Արուֆինը, *որ* ձին աստղերի հետ էր խաղացնում, վիթխարի Վերանը, հաղպատեցի աժդահա Պրանը և ուրիշ անվանի քաջ մարդիկ (ՀԹ): Եվ ահա այսօր մեռնում է ... տոկուն

¹¹ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, Ե., 1964, էջ 136:

¹² Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 542-543:

¹³ Օրինակները քաղել ենք հայ պատմիչների և գրողների երկերից (Հ. Թումանյան, Ե. Չարենց, Ավ. Իսահակյան, Նար-Դոս, Պ. Սևակ, Դ. Դեմիրճյան, Շիրվանզադե, Ստ. Զորյան, Հր. Մաթևոսյան և այլք): Օրինակների որոնմանը աջակցել են Վանաձորի պետական համալսարանի բանասիրության և մանկավարժության ֆակուլտետների բակալավրիատի 2012-2017 թթ. 2-3-րդ կուրսերի ուսանողները:

վաճառականը, որ ամբողջ կյանքն անց է կացրել անդուլ գործունեությամբ (Շիրվ.): Այդ տխուր մտմտութից հանեց Վաչագանին նրա մայրը՝ Աշխեն թագուհին, որ այդ պահուն մոտեցավ նրան (ՂԱ): Հաբուդը, որ մի կտոր շիկացած ածուխ էր դարձել, խանձում էր սիրտը (ԱԲ): Մարգպետունի իշխանուհին, որ մայրական խնդով լցված նայում էր որդուն, նրա վերջին խոսքից հրճվեցավ (Մ): Ահա այդ նամակը պետք էր հասցնել գեներալ Տեր-Ղուկասովին, որը մեզանից շատ հեռու չէր գտնվում (Բ): Տիկին Ոսկին, որ աննկատելի չքացել էր քիչ առաջ, այժմ պտտվում էր հացի սեղանի շուրջը (ՍտՁ): Նազելին, որ դեռ տառեր չէր ճանաչում, ինչ-որ վատ բան կարդաց եղբոր վերաբերմունքի մեջ (ԱՍ): Գովերգում եմ ես այն մորը, որը ծնում և չի հոգնում (ՊՍ): Դեռ հեռվից զինվորներ տեսավ, որոնք իրենց բակում իրար քաշքշում, իրարից բան էին խլում (Շ): Ամբողջ մի ամիս խումբը զինավառ / Սարեր ու ձորեր ոտնատակ տվեց / Չոբան Սարոյին գտնելու համար, / Որ սարից իջավ, / Անուշին փախցրեց (ՀԹ): Ճանապարհին Արտյուրը ներկայացրեց իրեն իբրև արդեն քաջահռչակ, խաչակից Լանսելոյի, որի համբավը լսել էր ամեն ականջ (ԱԻ): Ադամ, որ հեռուն կանգնած՝ հափշտակված դիտում էր իր ընկերին, մեկեն սիրտ առավ մոտենալու նրան (ԱԻ): Շմավոնի տղան՝ ութ տարեկան Կարոն, որ ներս էր եկել և հետևում էր նրանց խոսակցության, բացատրեց (ԴԴ): Դա Հաճի աղայի անդամալույծ քույրն էր՝ Սրբունը, որ ամուսնու մահից հետո անդամալույծ եղավ (ԴԴ): Պատրաստություններ էին տեսնվում պատվելու այն մարդուն, որին ատում էր ինքը, որի թշնամին էր, որը այսօր պիտի գար գտնելու մի գերի, որի մահն էր ցանկանում ինքը (Բ):

Այլ կերպ ասած՝ գրավոր հայերենում ի սկզբանե, սկսած Աստվածաշնչի թարգմանություններից, ձևավորվել է որոշիչ երկրորդականը գոյական լրացյալին կապակցելու կայուն միջոց՝ որ դերանունը¹⁴: Այդպես գրել են 1500-ից ավելի տարիներ բոլորն անխտիր, և ոչ ոք չի կասկածել ու չի փորձել փոխել այդ կաղապարը:

¹⁴ Եզակի օրինակներ են հանդիպում, որոնցում որոշիչ երկրորդականը անձնանիշ գոյականին կապակցվել է ով դերանունով, ինչպես՝ *Այն գրողի մասին է սա գրված, ով կարդալիս իմ դեմ հուզվի ու փրփրի (ՆՁ): Պարապում էր նա մի տեսակ վաճառականությամբ, ով ավելի կանանց է հափուկ (Բ):* Բացահայտ սխալ ու անհասկանալի կիրառություն է: *Այդ տանը տեղ ազգայի պողավոր մեկի համար, ով այդ տունը կլցներ երեխաների փափուկ լացերով (ՀՄ): Ֆարրաշները իրենց ձեռքի վարոցներով գանակոծում էին հանդիպողին, ով որ փոքր-ինչ ուշ էր շարժվում և ճանապարհ չէր բացում (Բ):* Վերջին օրինակներում լրացյալի դերում են բառեր (մեկը, հանդիպողին), որոնք անձ են ենթադրում:

Գոյականներից թերևս բացառություն է *մարդ* բառը, որի հետ *ով* (*ովքեր*) դերանունը որպես կապակցող միջոց կարելի է կիրառել: Դա պայմանավորված է նրանով, որ *մարդ* բառով նախադասությունները ոճական առումով (բայց ոչ կառուցվածքով) համադրելի են միակազմ նախադասություններին: Դրանցում *մարդ* բառը ընդհանրական նշանակություն է ստանում՝ հարելով որոշյալ դերանուններին¹⁵: Օրինակ՝ Իմացած եղեք, որ ամեն *մարդ*, *ով* բնակվում է երկնքի տակ և չունի դենիմազդեզն կրոնը, խուլ է և կույր (Եղիշե): Եվ ամեն *մարդ*, *ով* որ կտեսնե քո փառավորությունը, երանի կտա քո ծնողներին (Րաֆֆի): Եվ այդ պատճառով Հունոն աչքի փուշ է դառել երկրի վրա աչք ունեցողների համար, իսկ հիմար կլինի էն *մարդը*, *ով* փուշը կթողա իր աչքումը ցցված և չի աշխատիլ հանել ու կրակ տալ (Պռոշյան): Սրիկա և վախկոտ է այն *մարդը*, *ով* չի խմում իմ քրոջ աղջկա կենացը այնպես, որ նրա ուղեղը խմելուց հոլի պես դառնա (Շեքսպիր): Թըռի՛ր, գարշելի դու նվաստություն, Դեպի այն *մարդը*, *ով* պաշտում է քեզ (Շեքսպիր):

Այնուամենայնիվ ճիշտ են ու նախընտրելի *մարդ*, *որ*, *մարդիկ*, *որ* (*որոնք*) կաղապարները, ինչպես՝ Մարդիկ, որ մարդ չեն, այլ ավելի շուտ մարդակերպ կապիկ (ՊՍ): Ու հայրիկի առջև կանգնած էր *մարդը*, *որ* ամեն ինչ կորցրել էր ու ոչինչ չէր ուզում (ՀԹ):

2. Հարցահարաբերական դերանունները անձ կամ առարկա են ցույց տալիս բացարձակ անորոշ կերպով: Դրանք, նախադասություն կապելով, անձնանիշ գոյական լրացյալ ունենալով, պարզապես հստակեցնում, վերհանում են նրա (այդ առարկայի) ինչ-որ մի կողմ, անհայտ կողմ: Եվ քանի որ այդ լրացյալ առարկան արդեն հայտնի է, ուստի և *ով* դերանվան միջոցով երկրորդականի կապակցություն սպասելի չէ: Չի կարելի ասել՝ Նախարարը, *ով* ծնվել էր այդ գյուղում, այցելեց դպրոց: Երկրորդական նախադասությամբ պարզաբանվում է *արդեն հայտնի մի անձի* (տվյալ դեպքում նախարարի) հատկանիշներից մեկը, այն է՝ որ նա ծնվել է այդ գյուղում: Ո՞վ հարցին կպատասխանի *նախարար*-ը (ո՞վ այցելեց՝ նախարարը), իսկ *ո՞ր նախարարը* հարցին՝ երկրորդական

¹⁵ Ս. Գյուլբուդաղյանը հնարավոր է համարում *մարդ* բառով ընդհանրական աննշանակա նախադասություններ կազմելը, քանի որ նկատի է առնվում մարդն ընդհանրապես, այլ ոչ թե ինչ-որ անորոշ մարդիկ: Տե՛ս Ս. Գյուլբուդաղյան, Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1967, էջ 88: Տեսակետն, իհարկե, մերժելի է, քանի որ իմաստային-տրամաբանական համարժեքությունը չի կարող կառուցվածքային նույնության փաստարկ լինել, իսկ նախադասության միակազմ կամ երկկազմ լինելը կառուցվածքի հարց է: Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, էջ 482 (ավելի մանրամասն՝ էջ 482-484):

նախադասությունը (որ ծնվել է այդ գյուղում): Դժվար թե գտնվի մեկը, որ հարց տա՝ *ո՞վ նախարարը*: Հմմտ. նաև հետևյալ նախադասությունը. Այստեղ ճիշտ է Բ. Ահրիմանը, *ըստ որի*¹⁶ օղակը եղել է իշխանության խորհրդանիշ: *Ըստ* կապի պահանջով կապվող բառը *որ* դերանունն է (և ոչ թե *ով*-ը), չնայած դերանունը փոխարինում է անձնանիշ գոյականի:

3. Եթե անձնանիշ գոյական լրացյալի հետ *ով* դերանվամբ կապակցումը ճիշտ լիներ, ապա նմանատիպ կապակցում սպասելի պիտի լիներ նաև անձնական դերանունների դեպքում: Մինչդեռ անձնական դերանուն լրացյալներին երկրորդականը կապակցվում է *որ* դերանվամբ, ինչպես՝ *ես, որ* մի զարկով կարող եմ հազար շունչ կենդանի ջարդել, ի՞նչ եմ էս անպիտան կնկա կողքին վեր ընկել (*ՀԹ*): Էն ժամանակ աստված գիտի՝ / Ով մեզանից կլինի փոշման, / *Մենք, որ* կելնենք ահեղ մարտի, / *Թե դուք, որ* մեզ արիք դուշման (*ՀԹ*): *Դու, որ* սայթաքել ու վայր ես ընկել, / Ընկել ես, սակայն երբեք չես ծնկել (*ՊՍ*): Ուրիշի լեզուն կտրելուց առաջ պիտի կտրեիր քո լեզուն, քանի որ *դու ինքդ, որ* քո ամենահավատարիմ ու անդավաճան ընկերն ես, չես կարողացել քո գաղտնիքը պահել (*ԱԻ*):

Թվում է, թե *նա* անձնական դերանվանը երկրորդականը կարող է կապակցվել *ով* դերանվամբ: Սակայն քանի որ առաջին և երկրորդ դեմքերի դերանուններին երկրորդականները կապակցվում են *որ* դերանվամբ, երրորդ դեմքի դերանուններն էլ բացառություն չեն կարող լինել, ու նրանց ևս լրացյալ երկրորդականը նույնպես կապակցվում է *որ*-ով:

Ի դեպ, այստեղից բխում է նաև հետևյալը. *նա, որ* կապակցություններում *նա* դերանունը հարաբերյալ չէ (ինչպես *ես, դու, մենք* և մյուս անձնական դերանունները), պարզ նախադասության փոխակերպելիս պահպանվում է, երկրորդական նախադասությունն էլ բացահայտիչ է: Հմմտ. *Նա, որ* նստում էր իմ կողքին, հեռացվեց – *Նա*¹⁷ իմ կողքին նստողը, հեռացվեց: Ադամ խելքը կորցրած փովեց Լիլիթի ոտքերի տակ և ապշած դիտում էր *նրան, որը* քնքուշ մատները խրելով զամբյուղի մեջ, խաղում էր գոհարների հետ (*ԱԻ*): Ով *դուք, որ* գալու եք վաղը կառուցելու այստեղ (*ԵԶ*):

Ինչ վերաբերում է *նա, ով* կապակցությանը, այստեղ մենք գործ ունենք *նա* ցուցական դերանվան հետ. ուստի և *նա*-ն հարաբերյալ է և պարզ նախադասության փոխակերպելիս չի պահպանվում: Հմմտ. *Նա, ով* ելել է շալակն աշխարհի – Աշխարհի շալակը ելածը¹⁶:

¹⁶ Հմմտ. Գ. Գարեգինյան, նշվ. աշխ., էջ 179-182: Այստեղ հեղինակը հիմնավորում է *ես, որ / դու, որ / մենք, որ / դուք, որ* կապակցություններում *որ* բառի դերանուն և ոչ թե

Այսպիսով՝ քանի որ անձնական դերանունների հետ երկրորդական նախադասությունները չեն կապակցվում *ով* դերանվամբ (այլ ձևակերպմամբ՝ անձնանշությունը առանձնահատուկ կարևորություն չունի, էական չէ), ուստի և անձնանիշ գոյականների հետ էլ երկրորդականի՝ *ով* դերանվամբ կապակցվելու անհրաժեշտություն չկա¹⁷:

4. Մյուս անհարմարությունն այն է, որ *ով* դերանունը հոդ չի ստանում ու հոգնակի թվում էլ չի հոլովվում. դա լրացուցիչ դժվարություններ ու խոչընդոտներ է ստեղծում հոգնակի լրացյալի հետ հատկապես հոլովական համաձայնության կամ խնդրառական պահանջների դեպքում: Օրինակ՝ *Տեսա մարդկանց, որոնց (ո՛ւմ) չէի սպասում տեսնել այդտեղ: Տղամարդիկ, որոնց մեջ են Հակոբն ու Շմավոնը, վերադարձան տեր լինելու իրենց այրված ու կողոպտված գույքերին (ԴԴ): Նրա երիտասարդության ժամանակ բերել տվեց խանը և պահում էր իր սազանդարների մեջ, որոնց իր մոտից չէր հեռացնում (Բ): Դրանք նույնպես գյուղացիներ էին, որոնց ոչխարները գողացել էին (Բ):*

5. *Ով* դերանվամբ որոշիչ երկրորդական կապակցվելու անհնարինություն կառաջանա այն դեպքերում, երբ երկրորդականը լրացնի գլխավոր նախադասության տարբեր՝ անձնանիշ և ոչ անձնանիշ (իրանիշ) լրացյալների:

շաղկապ լինելը: Հիմնավորումը կատարվում է այս շարքերը *նա, որ(ը) – նրանք, որոնք* կապակցություններով լրացնելով, որից էլ բխում է հենց *որ* բառի՝ դերանուն, իսկ *նա* բառի անձնական դերանուն լինելը:

¹⁷ Առհասարակ անձնական և ցուցական *նա* դերանունների տարբերակումը հաճախ անհնարին, ուրեմն և իզուր գործ է: Հմմտ. «*Նա* դերանվան՝ իր կամ անձ ցույց տալը շատ հաճախ հնարավոր չէ որոշել նույնիսկ նախադասության մեջ: *Նա* (մարդը, գնացքը, ավտոմեքենան) հեռացավ կայարանից: *Նա* (երեխան, շաակը, քամին) սուլում է: *Նրանից* (Աշոտից, լճից, քաղաքից) հեռու ենք *Նա* դերանվան առարկայական վերաբերությունը որոշելու համար նման դեպքերում անհրաժեշտ է լինում նկատի ունենալ մի քանի նախադասությունների ամբողջությունը կամ նույնիսկ ամբողջ խոսքը» (Ս.Գ. Աբրահամյան, Անձնական և ցուցական *նա* դերանվան տարբերակումը // «Սովետական մանկավարժ», 1959, 3, էջ 61-64):

Սակայն նկատենք, որ և՛ անձնական, և՛ ցուցական դերանունները կարող են մատնացույց անել թե՛ անձ և թե՛ ոչ անձ (առարկա): Հմմտ. Ծիտը գնում է ետ գալի, թե՛ փուշը ետ տուր *ինձ*: *Սրանք* էլ իմ ընկերներն են: Ստեղծեց *նրան* [Մարդուն], որ սա սքանչանա իր վեհ գործերի վրա և փառավորե աստվածային անունը (ԱԻ): Հարևանի կինը, որ լուռ ականջ էր դնում *սրանց*, դիմեց Հաճի աղային (ԴԴ): Ո՛վ անդարձ հեռացողներ, / Ո՛վ մեռյալներ, / *Դուք*, որ չեք վերադառնալու այլևս և մնալու եք հար (եՁ): Իսկ *նա* դերանունը, որ ի սկզբանե ցուցական է եղել և աստիճանաբար ձեռք է բերել անձնականի գործառույթ, միաժամանակ համատեղում է թե՛ դիմային հարաբերություն, որ բնորոշ է անձնական դերանվանը, և թե՛ տարածական հարաբերություն, որ բնորոշ է ցուցական դերանվանը:

Դիցուք, ճիշտ է՝ Լրագրողը, *ով* գտնվում էր հրապարակում, թըջվեց նախադասությունը: Իսկ ի՞նչ անել՝ Լրագրողը, էշն ու մեքենան, *ովքեր* գտնվում էին հրապարակում, թըջվեցին նախադասության *լրագրողը*, էշն ու *մեքենան* լրացյալների դեպքում. չէ՞ որ վերջին երկուսը անձնանիշ չեն, ուստի նման կառույցը բացառվում է, և միակ հնարավոր տարբերակն է՝ Լրագրողը, էշն ու մեքենան, *որ (որոնք)* գտնվում էին հրապարակում, թըջվեցին կաղապարը: Հմմտ. Միայն Հայրոն ու շունն էին, որ դեռ չէին քնել (ԴԴ): Մարդը, ընկերը, գազանը, աշխարհիկ կյանքը, որոնց ինքը բանի տեղ չէր դնում, այժմ դառնում են առանձնահատուկ կարևոր (ԴԴ):

Համանման են այն դեպքերը, երբ գոյական(ներ)ը կունենա(ն) ոչ անձնանիշ (իրանիշ) բացահայտյալ, օրինակ՝ Այնուիետս գալիս էին *Դարվիճը, Հյոքսլին, Տինդալը*՝ անգլիացի մտածողների մի ամբողջ *համաստեղություն*, որոնք հաստատում էին այլ մտածողների սկզբնական եզրակացությունները (Թ. Դրայզեր, Հանճարը):

Ի դեպ, ոչ անձնանիշ (իրանիշ) գոյականներն էլ կարող են ունենալ անձնանիշ բացահայտիչներ, օրինակ՝ *Շո՛ւն*, կարոտի՝ իմ *եղբայր*, դառնաթախիծ իմ *ընկեր* (ԵԶ):

6. Լրացյալի դերում կարող են լինել բառեր (այդ թվում՝ դերանուններ), որոնք կարող են՝ ա) վերաբերել թե՛ անձնանիշ, թե՛ ոչ անձնանիշ (իրանիշ) գոյականների, ինչպես՝ *խումբ, պատկեր, կերպարանք, ամենը, յուրաքանչյուր(ը), բոլորը, սա, դա* և այլն, բ) ունենալ խոսքիմասային երկվություն (լինել և՛ գոյական, և՛ ածական), ինչպես՝ *զույգ, քրիստոնյա, հանգուցյալ*, գ) գործածվել փոխանվանաբար (այդ թվում և ինքնանվանողական փոխանունությամբ) և նույնպես վերաբերել թե՛ անձերի, թե՛ իրերի, ինչպես՝ *առաջինը, նստածները, հեռացողները, մեկը, բախտավորները* և այլն, դ) ցույց տալ անձերի հավաքականություն, ինչպես՝ *ընտանիք, զորք, թիմ, կառավարություն* և այլն:

Եվ եթե որոշիչ երկրորդականների անձնանիշ լրացյալներին կապակցումը *ով* դերանվամբ ճիշտ ու պարտադիր համարվի, ապա երկրորդականի կապակցման միջոցի ընտրությունը վերոբերյալ դեպքերում կվերաձվի մղձավանջի, մանավանդ եթե լրացյալի «անձնանիշ» / «ոչ անձնանիշ» տարբերակումը լինի անհնարին: Հմմտ. Նրա հայացքը կանգ առավ օթյակներից մեկի վրա և տեսավ ուրիշ *կերպարանք*, որին մի քանի րոպե մոռացել էր (Շ): Արեգակը դեռ չի տեսել այն *բախտավորին*, որ գտած լինի մի այդպիսի գաղտնապահ ընկեր (ԱԻ): Ո՞վ է այն *ստրահակը*, որ հանդգնում է ինձ մենամարտի կանչել (ԱԻ): Դու կլինես ամենահաղթ *քաջը*, որ տիրել է իր լեզվին (ԱԻ): Բոլորը վեր

նայեցին ու տեսան մարդկային մի *դեմք*, որ բռնել էր ողջ լուսամուտը (ԱԻ): Համեստ կյանք ունեւ նա իր հոյակապ պահեստներում ու ճոխ սեղան ու ապաստան [էր տալիս] ամեն *աղքատների* ու *ուխտավորների* համար, որ տարին բոլոր դեգերում էին Գանգայի սրբազան ափերի ու Հիմալայի նվիրական անտառների միջև (ԱԻ): Մի *պատկեր* կար, որ երևակայության մեջ ամբողջացնում էր նա. դա նրա կիրքն էր, որ նրան սարսափեցնում էր ու ուրախացնում (ԴԴ): Կա՞ր արդյոք մի *արարած*, որ չտանջվի մարմնական ցավից, չվախենա մահից և իրավունք չունենա ապրելու (ԴԴ): Հրապարակից քշվում էին *մեռելները*՝ այդ խստապահանջ անհոգ *էակները*, որ հրամայել են ու հրամանը միշտ կատարած տեսնել գիտեն (ԴԴ): Քաղաքում կային *խմբեր*, որ թաղերը բաժանել էին ազդեցության գոտիների (ԴԴ): *Ջոյգը*, որ բնակվում էր Միլանում, օգոստոսի կեսերին հանգստի էր մեկնել (Մամուլ): Ուրախ են նաև նրանց *սրվերները*, որ ահա թռչկոտում, պարում են սևացած պատերի վրա (ԴԴ): *Վարդը*, որ հագավ ծիրանին, Քրիստոսն էր, որ հարություն առավ, ծաղկունքը, որ թառամեցին, դեղնեցին, զինվորներն էին, որ փախան նրա գերեզմանից (ԴԴ): Երբ Արշակունյաց ցեղը վերացավ, Հայոց աշխարհին տիրեց Սասանի ցեղը, որ իր իշխանությունը վարում էր մոգերի կրոնի համաձայն (Եղիշե): Հովսեփը գնաց ուրիշ քաղաք՝ ազատվելու այն *շրջապատից*, որ նրան միշտ հիշեցնում էր կատարված ահավոր տրագեդիան (ՎԹ): Եւ ծնաւ Արամանեակ ուստերս և դստերս բազում, *յորոյ* անդրանիկն Արամայիս (Սեբեոս, 6): Ավելացրեց *երկրորդը*, որ ուշադիր գծագրին էր նայում (Ան. Սեկոյան): Բացառություն է *կին* -ը, որի հոգնակին է *կանայք* և այլն:

Եվ, բնականաբար, սխալ են կազմված այն նախադասությունները, որոնցում որոշիչ երկրորդականը վերոբերյալ խմբերի լրացյալներին կապակցվում է *ով* դերանվամբ, ինչպես՝ Ողջ *թիմը*, *ովքեր* մասնակցում էին առաջնությանը, որակազրկվեց (Մամուլ): Ռուսաստանը, Վրաստանը, ասենք, ու մյուս *երկրները*, *ովքեր* ունեն ծով (Մամուլ) և այլն:

7. Հայտնի է, որ հայերենի գոյականները հայցական հոլովում կարող են հանդես գալ լրացուցիչ առումներով, այն է՝ իրանիշ գոյականները անձի առումով, անձնանիշները՝ իրի: Եվ եթե բացարձակացվի էլ անձնանշությունը, ուրեմն և անձի առումով հանդես եկած իրանիշ գոյականները ևս պետք է ստանան *ով* դերանվամբ կապակցված որոշիչ երկրորդական, մի բան, որ նույնպես կառաջացնի լրացուցիչ դժվարություններ: Հմմտ. Նա խնամում է թռչուններ, *որոնք* (*ովքեր*) ապրում էին շրջակայքում: Նման դեպքերում *որ* դերանվամբ կապակցումը

հնարավորություն է տալիս չծանրաբեռնելու գրողին (խոսողին) և հարթելու հնարավոր հակասությունները:

8. Եթե անձնանշության և իրանշության տարբերությունները քննարկվող հարցում խիստ կարևորվեն, ուրեմն իրանիշ գոյականների համար պետք է պահանջել միայն *ինչ* դերանունով կապակցություն: Սակայն դա այդպես չէ, և իրանիշ լրացյալների համար երկրորդականների կապակցման միջոց է կիրառվում *որ* դերանունը, օրինակ՝ Հայ առաքելական եկեղեցում հոգեգալստյան շարականներն են «Առաքելս աղաւնոյ», «Երրորդություն անբաժանելի», *որ* երգվում են միշտ: Եվ կահավորել այն տունը գուցե, *որ* Քաղսովետից չենք էլ ստացել: Եվ չհավանել այն վարագույրդ, *որ* չի նվիրել դեռ մորաքույրդ: Տեսնել այն շորդ, *որ* դեռ չես կարել, Հուզվել այն երգից, *որ* դեռ չեն գրել (ՊՍ):

А. М. Сантоян- Замечание об определительном второстепенном предложении, связанное с местоимением *ով* ([ov] ‘кто’). В армянском языке в последнее время необоснованно развивается языковая модель, когда придаточно-определятельное второстепенное предложение соединяется с главным при помощи местоимения *ով* ([ov] ‘что’) в ситуации, когда определяемое слово является существительное с субъектной номинацией. Например: *Սա է մեկ մարդ, որ բերեց ոսկի.* Это обусловлено влиянием английского языка, в котором второстепенное предложение присоединяется к определяемому слову с субъектной номинацией именно с помощью местоимения *ով* ([ov] ‘что’). Ср.: *The two sisters lust for Edmund, who has made promises to both (William Shakespeare, King Lear).*

Эта языковая модель (которая сформировалась в печати и постепенно проникает в научную и художественную литературу) является чуждой для армянского языка и неприемлема по следующим причинам (но не по той причине, что армянский язык не в состоянии воспринимать ничего нового):

1. Начиная с V века (с переводов Библии и произведений армянских историков), в литературном армянском языке придаточно-определятельные предложения соединяются с существительным-определяемым словом местоимением *որ* ([or] ‘который’).

2. В армянском языке субъективная и объективная номинации определяемого слова не имеют значения и несущественны: местоимение *որ* ([or] ‘который’) является универсальным и дает возможность

присоединять второстепенные члены со следующими определяемыми словами:

а) с личными местоимениями: *Мы, которые родились людьми от матери...*; б) со словами, которые соотносятся как со субъектами, так и с объектами: *все, один, образ, облик, создание, сидящие, первый* и т.д.; в) со словами, которые указывают на собирательность субъектов (и, разумеется, не имеют субъектную номинацию): *войско, отряд, курс, правительство* и т.д.; г) с теми многочисленными существительными (как с объектной номинацией, так и с субъектной), которые имеют общие второстепенные члены: *Только Айро и собака, которые до сих пор не спали...*

3. Местоимение *նի* («что») не приобретает артикля и не склоняется во множественном числе, что создает дополнительные трудности в согласовании и управлении.

A. M. Santoyan - A remark on a determinative secondary sentence related to the pronoun *նի* ([ov] 'who'). The linguistic pattern that has recently started to ungroundedly occupy its place in Armenian language is the one having the relative clause joined to the main clause by means of the relative pronoun *նի* ([ov] 'who') in cases when the antecedent (the modified word) is a personal noun. E.g. That was the man who/that brought the gold. This is definitely the direct influence of English language in which both restrictive and non-restrictive relative clauses may be joined to person-identifying antecedent by means of the relative pronoun 'who', for the latter case 'who' being a mandatory use. Compare: The two sisters lust foe Edmund, who has made promises to both (*William Shakespeare*, *King Lear*).

The above mentioned linguistic pattern (which has been developed in mass media and has gradually been penetrating into scientific literature and fiction) is alien for Armenian language; hence, is unacceptable for the reasons mentioned below (but this is definitely not the case that Armenian is incapable of adopting anything new).

1. Since the 5th century (from the translations of the Bible and works by Armenian historians) literary Armenian has acknowledged a rule whereby the relative clause is joined to the noun antecedent by means of the relative pronoun 'who'.

2. The human and non-human nature of the antecedent is not of any importance in Armenian: the pronoun 'that' is universal and makes it feasible to join relative clauses to the following antecedents:

a) personal pronouns: We, that were born human by a mother; b) words related to both person-identifying and object-identifying notions (including metonymy): everyone/everybody, one, image, countenance/appearance, creature, the first (one), etc.; c) words denoting collectivity - groups of people (that are surely not person-identifying nouns): army, detachment, group, government; d) multiple-components (both person-identifying and object-identifying) that share the same subsidiary member: It was only Hayro and the dog that were not sleeping yet.

3. The pronoun 'who' does not take an article and does not have a plural form, which causes additional difficulties in terms of agreement and transitivity.

ԲԱՆԱԿԵՃ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ. ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ. DISCUSSIONS.

ԵՂԱՆԱԿԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿԻ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ)

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Դ. Վ. ԳՅՈՒԼԶԱՏՅԱՆ

Քերականական կարգն իր ներսում հակադրվող նշաններ ունեցող լեզվական նշան է: Հայտնի է, որ քերականական կարգի մեջ առնվազն նշանների երկանդամ բաղկացություն է անհրաժեշտ (այլապես այդպիսի կարգ չի լինի): Անգամ այն դեպքում, երբ հակադրվող նշաններից մեկն աննշույթ է, այդ *զրո նշույթը լիարժեք նշան է*. *նշան է* այն բանի, որ հակադրվող քերույթը կամ եզրը նշութակիր է: Ուստի իբրև քերականական կարգի քերույթ դրսևորվող լեզվական նշանների դեպքում, հակառակ տարածված կարծիքի, խոսք լինել չի կարող «զրո նշանի» մասին, այլ միայն, ինչպես ասվեց, այդ նշանի զրո նշույթի մասին:

Եղանակայնությունը, հայտնի է, միայն բային չէ, որ հատուկ է: Պարզապես բայի մեջ առավելագույն որոշարկման է հասել՝ իրացվելով որպես հստակ ձևավորված քերականական (ենթա)կարգ: Եղանակայնության արտահայտման զանազան միջոցներ կան լեզվում՝ և՛ բառային, և՛ զուտ հնչերանգային, և՛ սրան զուգակցված հեգնական, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Եղանակային ամենատարբեր դրսևորումներ կարելի է արտահայտել վերաբերականներով, ձայնարկություններով: Նախ փորձենք ներկայացնել բայական եղանակների և լեզվի վերաբերմունքային բառերի հարաբերակցությունը՝ ընդհանուր եղանակայնության լույսի տակ:

Ձայնարկության և բայի եղանակների հոգեբանական աղերսները: Բայի եղանակի քերականական կարգն ունի խոսքի բովանդակությանն այս կամ այն կերպ խոսողի վերաբերմունքն արտահայտելու մի ողջ զինանոց: Վերաբերմունք ցույց տալը, ինչպես նշվեց, հնարավոր է դրսևորել նաև այլ միջոցներով: Արդ՝ պարզենք դրանց և համապատասխան բայաձևերի շփման կետերը: *Կոչական ձայնարկությունները* բովանդակային սահմանակցություն ունեն *հրամայական եղանակի* բայերի հետ: Այս ձայնարկությունները նախատեսված են խոսքային որոշակի միջավայրի համար՝ հասցեատիրոջ (խոսակցի կամ կենդանու)

անունը տալու փոխարեն դիմելով նրան այս կամ այն ծայնարկմամբ: Չկան հայերենում ծայնարկման միջոցով փառաբանություն կամ որևէ այլ դրական ձևով անձին դիմելու ծայնարկություններ: Առանց անձի անունը տալու նրան ծայնարկությամբ դիմելը նկատելիորեն բացասական երանգ ունի, ուստի խորքայնորեն կապված է հրաման նշող տարաբնույթ բառերի և ամենից առաջ՝ բայի հրամայական եղանակի ձևերի հետ: Այս աղերսը պատահական չէ և բացատրելի է նշանագիտորեն: Անձնական, ցուցական դերանունները, հրամայական եղանակի բայը, ծայնարկությունը, կոչականը և այլն լեզվական *ցուցանշաններ* են: Դիմացինին կամ հեռացող մեկին «հե՛յ» կանչելիս ծայնարկման մեջ որոշակիորեն բացասական բովանդակություն է դնում խոսողը, որ կարող է մեկնաբանվել այսպես. *«Քե՛զ եմ ասում, լսի՛ր»: Կոչական ծայնարկությամբ դրական բովանդակություն կարող է հաղորդվել, եթե խոսողը դիմում է բազմությանը՝ ինչ-ինչ իրադրություններում նրան քաջալերելու, մի բանի մղելու նպատակադրմամբ: Սովորաբար նման իրադրություններում կոչական ծայնարկություններին զուգահեռ գործածվում են հրամայական եղանակի բայաձևեր, ըստ որում՝ բարձրաձայն, երբեմն կարգադրող երանգավորմամբ, սակայն տվյալ դեպքում բարձրաձայնությունն ու կարգադրություն-հրամանն իբրև ազդանշան են ծառայում՝ ի շահ հանրության՝ նրան մի բանի մղելու կամ հնարավոր վտանգից հեռու պահելու համար: Օրինակ. էյհե՛յ, լսեցե՛ք, ձայն տվեք իրար, / Ամե՛նքդ եք ոտքի, մարդ քնած չկա՛. /Շո՛ւտ հագեք-կապեք զենքեր ու զրահ (Ավ. Իսահակյան):

Կոչական ծայնարկությունները լայնորեն են կիրառվում կենդանիների հետ «զրուցելիս», ըստ որում՝ դրանք կարող են և՛ մտերմիկ, և՛ վանող բովանդակություն ունենալ: Նույն կենդանուն կանչելու և վանելու «հականիշ» ծայնարկություններ կան: Օրինակ՝ կատվին կանչելիս ասում են՝ *փիս-փիս-փիս*, վանելիս՝ *փի՛շտ* կամ *փը՛շտ*: Դրական կոչը կարող է մեկնաբանվել. *«Արի՛, քե՛զ եմ կանչում, փափի՛կ կատու», իսկ վանողը կամ բացասականը կունենա հետևյալ բովանդակությունը. *«Կորի՛ր, հեռացի՛ր»: Այլ կերպ ասած՝ այս բոլոր դեպքերում ծայնարկության աղերսները հրամայական եղանակի բայերի հետ են:

Զգացական ծայնարկությունները ևս դրական կամ բացասական իրողության դրսևորումներ են: Դրական ազդանշաններ են ուրախության ծայնարկումները՝ ու՛խ, ուխա՛յ, օխա՛յ, ջա՛ն և այլն, որոնք արձագանք են սահմանական, կանխադրական, հարկադրական-հավաստական եղանակի որևէ ժամանակի հարաբերությամբ կատարվող գործողության՝

*[«Ի՛նչ լավ է եղել», «Ուրախանում եմ, լավ եմ զգում` ինչ կատարվել / կատարվում / կատարվելու է» կամ «կկատարվի / պիտի կատարվի»]: Բացասական արձագանք են որևէ անհաջող կամ դժբախտ դեպքին վերաբերող ձայնարկումները, որոնցով ավստոսանք, ավաղանք է արտահայտում խոսողը՝ *Ափսո՛ւ, Անո՛ւշ, սարի՛ ծաղիկ....* (Հ. Թումանյան):

Վանող և ավաղանք նշող ձայնարկություններն աղերսելի են ժխտական խոնարհման բայերի հետ, 1) կոչական ձայնարկությունները՝ արգելական հրամայականի, որովհետև հաղորդողը «փիշտ» ասելով, կենդանուն հեռացնել ցանկանալով՝ նաև ժխտմամբ խորքային ստորոգում ունի՝ պահ տված իր մտքում, այն է՝ *«*Մի՛ գա(ր) // մի՛ մնա(ր)*» այստեղ», ինչպես նաև սահմանականի ներկա ժամանակի՝ հետևյալ բովանդակությամբ. *«Չեմ ուզում քեզ տեսնել», 2) իսկ զգացական ձայնարկությունները՝ սահմանականի ժխտականի հետ: Եթե մեկին ասում ենք՝ *ափսո՛ւ* կամ՝ *ավա՛ղ*, խորքայնորեն հայտնում ենք. *«Ափսոսում եմ. չեմ ուզում քեզ վշտահար տեսնել»: «*Ափսո՛ւ, Անուշ*» ասելով՝ Թումանյանի խոսքը սահմանական ներկայով «թարգմանելի է» այսպես. *«Ցավում եմ երիտասարդ սիրահարների ողբերգական վախճանի համար», որը համարժեքն է նաև կանխադրական¹⁸ անցյալով արտահայտելի ժխտական բովանդակության. *«Չէի ուզենա տեսնել երիտասարդ սիրահարների ողբերգական վախճանը»:

Աստղանիշով տրված մեկնաբանությունները, ինչ խոսք, պայմանական են. տարակերպ կառուցվածքներով բազմաթիվ համարժեք մեկնաբանություններ են հնարավոր:

Վերաբերականների և բայի եղանակների հոգեբանական աղերսները: Եթե չասենք՝ օրինաչափություն, գոնե կարող ենք մի քանի առանձնահատկություն թվարկել վերաբերականների և բայի եղանակների հարաբերակցության:

ա) Հասարակական վերաբերականները բովանդակային նույնակալություն ունեն սահմանական, կանխադրական, հարկադրական-հավաստական և հրամայական եղանակների հետ: Քանի որ հաստատական բառերով խոսողն ասելիքը հավաստելու կարիք ունի, դրանք առավելապես ուղղված են ապառնի ժամանակին՝ վստահեցնելու, որ կատարվելիքը գրեթե իրական է ստուգության չափ: Այնպես, ինչպես

¹⁸ «Պայմանական» կամ «ենթադրական» եղանակի փոխարեն գործածում ենք «կանխադրական» անվանումը՝ հիմք ընդունելով Է. Աղայանի նկատառումը: Տե՛ս Է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., ՀՀ ԳԱ հրատ., 1967, էջ 373:

հաղորդակիցների համար շոշափելի է ներկա, աչքով տեսանելի իրականությունը, հաղորդողը հավաստական երանգով բառեր գործածում է՝ հաղորդակցի մեջ վստահություն սերմանելու դեպի ապառնի ժամանակը (անգամ շոշափելի ապագան անորոշություն ունի իր մեջ): Սրանով պիտի բացատրել, որ այս կարգի բառերի զգալի մասի հետ սովորաբար ապառնու ժամանակային ձևեր են գործածվում *ստույգ, կանխադիր, հավաստի-հարկադիր, հորդոր-հրամանի* երանգավորումներով: Ասվածը չի նշանակում, թե այլ ձևերի հետ այս վերաբերականները չեն գործածվում: Բերվելիք օրինակներով ցույց է տրվում, որ հաստատական վերաբերականները և՛ այլ եղանակների ու ժամանակների հետ են գործածվում, և՛ այլ բառեր ևս կարող են եղանակավորել:

Հաստատական վերաբերականները հազվադեպ են գործածվում հավանական եղանակի և արգելական հրամայականի հետ (ստորև բերվող հարացուցային օրինակներում ընդգծված են միայն վերաբերականները, իսկ մյուսներում՝ նաև բայաձևերը)¹⁹.

Իսկապես գալու եմ / կգամ / պիտի գամ / արի՝ *Իհարկե* գալու եմ / կգամ / պիտի գամ / արի՝ *Անկասկած* գալու եմ / կգամ / պիտի գամ / արի՝ *Անպայման* գալու եմ / կգամ / պիտի գամ / արի՝ *Անտարակույս* գալու եմ / կգամ / պիտի գամ / արի՝ *Հարկավ* գալու եմ / կգամ / պիտի գամ / արի՝ *Անպատճառ* գալու եմ / կգամ / պիտի գամ / արի՝ և այլն:

Բնագրային օրինակներ. *Անտարակույս*, այս տարի աստվածները աչք են փակել (Շեքսպիր): Պարանատերը, *անտարակույս*, իր այդ ծանրակշիռ խոսքերը *համարեց* անհրաժեշտ (Բալզակ): Զգում էր Ռուբենը, որ, *արդարև*, յուր սպառնալիքը *կգործադրե* (Շիրվանզադե): Եվ *սկսեց* իր որդու գերեզմանը խնամել, *անշուշտ* (Ավ. Իսահակյան): Պատճառներից *անշուշտ* վերջինը չէ հետամնացությունը (Պ. Սևակ): Զէ, *իրոք*, ե՛ս էլ *կարող է գամ* («Ազգ»): *Իրոք*, միայնակ *մի՛ գնա* նրա հետ. վտանգավոր է («Արևակ» կայք): Ուզում եք, որ *իրոք գա՞* (Եթեր): *Անշուշտ* այդպես է (ՀԺ): *Հարկավ*, Դուք ճիշտ եք (Եթեր): Եկավ, որ Սրբուհուն էլ *անպայման* հետը *տանի* (ԳԹ):

¹⁹ Տողերիս հեղինակը փորձել է հիմնավորել մեզ ժամանակակից գրական հայերենի բայի եղանակային համակարգում նաև *հավանական եղանակի* գոյությունը (*կարող է գամ/գաս/գա* նն), որն արմատապես տարբերվում է այդ համակարգից դուրս գործող *կարող եմ/ես/է գալ* ձևերից: Տե՛ս Դ. Գյուլզարյան, Գրական արևելահայերենի եղանակային համակարգի վերանայման փորձ // *Հայերենագիտության հիմնահարցեր և զարգացման հեռանկարներ* (միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Ե., 2013, էջք 205-226:

բ) Ոչ ժխտական բառը եղանակաժամանակային ձևերի հետ հանդես գալու սահմանափակություն չունի: Սովորաբար հանդես է գալիս ժխտական բայաձևերի հետ, բայց դա էլ պարտադիր չէ (հմմտ. «Ո՛չ, արդեն ասել եմ նրան»): Ժխտական բովանդակությամբ պայմանավորված՝ սակավաթիվ վերաբերականներից է, որ հանդես է գալիս նաև արգելական հրամայականի հետ՝ Ո՛չ, մի՛ արեք այդպես («Արևակ»):

գ) *Երկբայական վերաբերականներից* իրենց իմաստով հավանականություն ենթադրող *գուցե, թերևս* և այլ բառեր, նույնազոր լինելով հավանական եղանակի իմաստային բեռնվածությանը, ոչ թե այդ եղանակի, այլ ըղծականի հետ են հանդես գալիս այնպես, ինչպես հավանական եղանակիչն է հիմք ունենում ըղծականի ձևերը (սա չի նշանակում, թե բերված բառերն այլ եղանակների ու ժամանակների հետ չեն գործածվում): *Հավանաբար, արդյոք* վերաբերականների հետ ավելի հաճախադեպ է կանխադրական ապառնու գործածությունը: Սակայն թե՛ այս, թե՛ մյուս վերաբերականները առանձնապես գործառույթյան եղանակաժամանակային կամ նույնիսկ խոսքամասային ոլորտների սահմանափակում չունեն: Երկբայական վերաբերականները հրամայականի հետ չեն գործածվում: Սա պիտի բացատրել նրանով, որ անհամատեղելի է հաստատականությունը երկբայության հետ: Ահա՛ օրինակները.

Գուցե ես լամ բախտիդ համար, իմ անգին (Վ. Տերյան): *Գուցե* Սևանին էլ «ջրի ներարկո՞ւմը *փրկի*» (Գ. Էմին): *Թերևս* նախանշված հանրահավաքն այլ երանգներ *ունենա* («Ազգ»): *Արդյոք* այնտե՞ղ *կլինի* («Հրապարակ»): «*Հավանաբար* հասած *(կ)լինի*»: «Է՛հ, նա էլ է *խաբում* *հավանաբար*, – ասում եմ (Ու. Ֆոլքներ): «*Ըստ երևույթին* պատառիկը շատ էր ենթարկվել զննության» (Դ. Դեմիրճյան): *Կարծես թե դարձել եմ* ես տուն, || Բոլորն առաջվանն է կրկին (Վ. Տերյան):

դ) *Գնահատողական վերաբերականներով* գնահատվում են արդեն առկա (նաև գալիքում նշմարելի) երևույթները, ուստի դրանցով համապատասխան վերաբերմունք արտահայտվում է ավելի շատ անցյալի կամ ներկայի հարաբերությամբ, թեև գնահատողական մոտեցումը դրսևորելի է ապագա գործողությունների վերաբերմամբ հավաստի իրազեկման դեպքում ևս: Սա մեծացնում է այս վերաբերականների՝ բայի տարբեր եղանակների հետ զուգորդվելու հնարավորությունը: Հրամայական եղանակի հետ չեն գործածվում: Օրինակ՝ Հիմա համակարգը, *բարեբախտաբար, փլուզվեց* (ՀԺ): Բարեբախտաբար, միջանցքում աթոռներ կային (Ժիր. Ավետիսյան): Բայց *տարաբախտաբար* ծերունի-

ներն էին հրճվում, բերկրում օրիորդների գեղեցկությամբ («Արևակ»)): Սակայն, *ցավոք*, որոշ մարդիկ *շարունակում են* ապավինել նման մարդկանց անգո զորությանը («Փարոս»): *Ախր* ես ինչպե՞ս *վեր կենամ գնամ*, || *Ախր* ես ինչպե՞ս ուրիշ տեղ *մնամ* (< Սահյան): *Չէ՞ որ* կյանքում *չհասկացավ* ոչ ոք մեզ (Ե. Չարենց):

ե) *Սաստկական վերաբերականները* գործառական սահմանափակում չունեն: Կարող են հանդես գալ բոլոր եղանակների բոլոր ժամանակաձևերի հետ անխտիր: Օրինակ՝ Եթե *մինչև անգամ* միայն սարսափն է *գոռում* այսօր, մի՞թե սարսափը դատարկ բան է, էն էլ սարսափելի երկրում ու սարսափելի ժողովուրդների մեջ (< Թումանյան): Եթե *մինչև անգամ* || Քո հավատի հանդեպ դու *մեղք արած լինես*, ||Միևնույն է, կգամ, ինչ էլ լինի, կգամ (< Սահյան): Նրան հարգում էին և *մինչև իսկ վախենում* (Լ. Տոլստոյ): *Նույնիսկ* մտքովդ նման բան *մի՛ անցկացրու* («Գարուն»):

զ) *Սահմանափակման վերաբերականները* ևս ազատորեն գործառում են բոլոր եղանակաժամանակային ձևերի հետ՝ առանց սահմանափակության: Ահա՛ դրանք.

Ուրիշ ի՞նչ ասենք, ասելիք չկա. || *Միայն թե* հայոց բոցեղեն մի բառ || *Ընկավ* ու *մարեց* ճամփեքի վրա (Ս. Կապուտիկյան): *Գոնյա* կիսով չափ *հալալ արա* էս կյանքը մեզ (Խ. Դաշտենց): Ավա՛ղ, *գեթ* մի պատկեր *չունես* (< Շիրազ): Հույնը *գոնե հավատացնում է*, որ մինչև վերջն այդպես է (Ս. Զորյան):

Ի մի բերելով այս սահմանափակ տվյալները՝ կարող ենք տալ բայի եղանակների և վերաբերականների սահմանակցության ուրվապատկերը:

1. *Սահմանական եղանակը* կարող է գործածվել՝ ա) հաստատական վերաբերականների հետ, ըստ որում՝ դրանց մի փոքր խմբի հետ՝ բոլոր ժամանակներով, բ) ոչ ժխտական վերաբերականի, սաստկական ու սահմանափակման վերաբերականների հետ՝ բոլոր ժամանակներով և դրական ու ժխտական խոնարհումներով, գ) երկբայական վերաբերականների հետ, դ) գնահատողական վերաբերականների հետ, միայն թե վերաբերականի բառային և բայի քերականական իմաստների անհամատեղելիությամբ կարող է այդ եղանակի այս կամ այն ժամանակը գործածելի չլինել:

2. ա) *Հրամայական եղանակի* բայաձևը և երկբայական ու գնահատողական վերաբերականները փոխադարձաբար իրար բացառող

ոլորտներ են: ք) Մյուս վերաբերականների ոլորտում սահմանափակում գրեթե չկա (չհաշված իմաստային անհամատեղելիության դեպքերը):

3. ա) *Ըղծական եղանակի* բայաձևերի գործառության առաջնային ոլորտն են կազմում երկբայական, սաստկական և սահմանափակման վերաբերականները: ք) Ըղծական եղանակի բայերի հետ հաստատական վերաբերականներ են հանդիպում առավելապես ստորադաս նախադասություններում:

4. ա) *Կանխադրական (ենթադրական) և հարկադրական* եղանակների գործառությունը սովորական է հաստատական, ժխտական, գնահատողական, որոշ չափով՝ նաև երկբայական վերաբերականների շրջապատում: ք) Ոճականորեն ցածր կիրառությունների արտահայտություն է սաստկական, սահմանափակման վերաբերականների ոլորտում այս բայաձևերի առկայությունը: Նշված ոլորտներում դրանք գործածվում են ըղծականի ձևերի փոխարեն, որով էլ բացատրելի է ոճական անհարթությունը նման դեպքերում:

5. *Հավանական եղանակի* համար՝ ա) բացառված ոլորտ են երկբայական վերաբերականները, ք) սահմանափակ ոլորտ են հաստատական վերաբերականները, գ) սովորական է մնացած վերաբերականների ոլորտը:

Վերն ասվեց, որ եղանակայնության դրսևորման տարբեր միջոցներ ունի լեզուն: Բացի բայեղանակից և վերաբերմունքային բառերից՝ կան նաև արտահայտման այլ միջոցներ՝ ճարտասանական հարցումից սկսած, փոխաբերություններով ավարտած՝ *ի՛նչ եք ասում, մի՞թե, ի՛նչ խելացի եք* և այլն: Այս կարգի հեզնական արտահայտություններն ըստ էության նույնազոր են բայական եղանակային համակարգի ժխտական ենթակարգին²⁰, մասնավորապես՝ ա) *ի՛նչ եք ասում* = 1. «սխալ եք ասում», 2. «ճիշտ չեք ասում / մեկնաբանում», 3. «ստում եք»: ք) *Մի՞թե* = «կասկածում եմ Ձեր ասածի ճշմարտացիությանը» (ի դեպ, պարտադիր չէ, որ «միթե» բառով միայն բացասական վերաբերմունք դրսևովի): գ) *ի՛նչ խելացի եք* = «առանձնապես խելացի չեք»:

Առաջին և երրորդ օրինակները հագեցած են նաև հեզնական եղանակային երանգով, իսկ երկրորդ օրինակը կարող է և՛ հեզնական երանգ ունենալ, և՛ զուտ երկբայական՝ ըստ խոսքի ռադիոլոգիայի:

²⁰ Գ. Զահուկյանը բայի եղանակային համակարգում տարբերակում է երկու ենթակարգ՝ ժխտման և վերաբերողական՝ առաջինի համար առանձնացնելով ժխտման և ոչ ժխտման եզրերը: Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1974, էջ 247 (588 էջ):

Հարցական հնչերանգը հորդորական եղանակայնություն է ապահովում հատկապես հարցական դերանունների առկայությամբ, որոնցով նույնպես խոսքում նկատելի է ժխտականության եղանակային երանգ.

ա) *Ի՞նչ ես թթված նստել* = «պետք չէ տրամադրությունը գցել»: բ) *Ո՞ր ես ձեռքդ մեկնում զենքին*, // Խաբված մանո՛ւկ Սասնա տան (Ս. Կապուտիկյան) = «պետք չէ զենք վերցնել / գործադրել....»:

Հնարավոր են նաև բայի միջեղանակային անցումներ: Հետաքրքիր է հատկապես խոսակցական լեզվում տարածված սահմանականի կատարյալի ձևերի գործածությունը պայմանական եղանակայնության իմաստով. հմմտ. ա) *Որ տեսա*, կասեմ = «որ / եթե տեսնեմ....»: բ) *Հայրդ որ եկավ*, պատասխան ես տալու = «երբ հայրդ գա....»:

«Տեսա», «եկավ» բայաձևերի իմաստային տիրույթից դուրս են մղվել սահմանականության եղանակային իմաստը և միայն այդ ձևերին հատուկ ականատեսության կերպիմաստը՝ ձեռք բերելով պայմանականության եղանակայնություն. դրանցից երկրորդը («եկավ») ունի նաև սաստման-սպառնական եղանակային իմաստ:

Եղանակայնության կարևոր արտահայտիչներից է առկայացական տրոհումը, որն իր հետ այլևայլ նրբերանգներ է հաղորդում խոսքին:

Մենք *պետք է հանդիպե՛նք*: Հիմա՛:

Ներկա ժամանակի իմաստը՝ արտահայտված «հիմա» բառով, ինքնին հարաբերակից է սահմանական եղանակին: Ժամանակի պարագան շեշտարկմամբ և տրոհմամբ ինքնավարություն է ձեռք բերել՝ առանց իմաստային մեկուսացման նախորդ հատվածից: Ավելին, այն ներառում է նախորդ հատվածն ամբողջությամբ և այդ ներառման հնարավորությամբ է արտաքնապես առանձնացված: Առանձնացումը կատարված է նպատակադիր ծավալուն զեղչմամբ, և շեշտադրումը զորում է այդ կենտ բառն ընկալելու իբրև լիարժեք նախադասություն: Մյուս կողմից՝ նախորդ հատվածի շեշտակի հարկադրականի (*պետք է հանդիպե՛նք*) ձևն է լրացուցիչ սահմանականությամբ հագեցել այնպես, ինչպես շեշտադիր «հիմա՛»-ն է վերաբովանդակավորվել հարկադրականությամբ: Փաստորեն երկու հատվածների երանգային վերաբովանդակավորումը դրանց յուրօրինակ դերափոխության է մղել:

Նկատենք, որ եղանակայնությունը ոչ միայն հատուկ արտահայտաձևերում, այլև չեզոք ոճում անբաժան է հնչերանգից: Հնչերանգն այն թաղանթն է, որի ներսում «բնակվում» և «շնչավորվում է»

եղանակայնությունը²¹: Եվ քանի որ ասելիք է լինում նաև լռությամբ, որոշ իրադրություններում հնչական ասելիք-նշանը փոխարինվում և տոգորվում է հայացքի առավել ներագդու և նշանացի եղանակային նշանակյալով՝ համարժեք սահմանականությանը, որի նշանակիչն է հնչերանգային զրո նշույթը:

Վերը թռուցիկ խոսվեց հավանական եղանակի մասին: Հավանականությունն իր տրամաբանական հարաբերակիցն ունի, որ է հնարավորությունը: Տեսականորեն կարող էր նաև «հնարավորական» կամ «կարողական» եղանակ լինել, որն իրականում չկա հայերենում: Սակայն հնարավորության եղանակայնություն կա բայական հարացույցից դուրս, որ արտահայտվում է այլ միջոցներով (հմմտ. *կարող է գամ՝* հավանական եղանակ, *կարող եմ/ես/է գալ՝* հնարավորության եղանակայնություն):

Առհասարակ լեզվում քերականական կարգերի առկայությունը տրված է նրա տրամաբանական համակարգի հնարավորությամբ: Եթե լեզվի մեջ կա այս կամ այն քերականական կարգը, ապա անպայման կան նաև համապատասխան լեզվական կամ տրամաբանական կարգերը: Այսպես՝ տարբեր լեզուներ ունեն թվի քերականական կարգ, որովհետև նրանցում կա թվայնության հասկացական (= լեզվական = տրամաբանական) կարգը (օրինակ՝ հայերենի «այսքան», «քանի», «շատ» և այլ բառեր, թվական անունը), կամ ունեն ժամանակի քերականական կարգ, որովհետև կա ժամանակայնության հասկացական կարգը (օրինակ՝ գրական արևելահայերենի ժամանականիշ բառերը, մինչև իսկ ժամանականիշ հոլովումը):

Այդպես նաև ունենք բայի եղանակի քերականական կարգ, քանի որ կա դրա առավել ընդգրկուն տրամաբանական հարաբերակիցը՝ *եղանակայնության լեզվական կարգը*: Սակայն վերջինիս համար ևս լեզվաբանության մեջ հաճախ է շրջանառվում «քերականական կարգ» անվանումը: Սա արդեն նոր խնդիր է առաջացնում լեզվաբանության մեջ, որն ընդունելու դեպքում պարտավոր ենք լուծում տալ: Այս դեպքում քերականական կարգ պիտի համարվեն այն տրամաբանական կարգերը, որոնց ենթակարգերից գոնե մեկը համապատասխանում է նեղ իմաստով քերականական կարգի բնորոշմանը: Այսպես՝ թվայնությունն ընդունելով քերականական կարգ՝ նրա քերայթներ կհամարենք մի կողմից՝ գոյականի (ներառյալ դերանունը), բայի (այլ լեզուներում՝ նաև

²¹ Եղանակայնության և հնչերանգի հարաբերակցության մասին մանրամասն տե՛ս, օրինակ, Յ. Աветян, Семиотика и лингвистика, Ереван, 1989, էջ 182-190:

ածականի) թվակարգի եզրերը, մյուս կողմից՝ թվականներն ու մյուս թվանիշ բառերը՝ որպես քերույթներ կամ ցուցանշաններ: Այդպես էլ լայն առումով եղանակայնության քերականական կարգ կհամարենք բայի եղանակները (նեղ իմաստով քերակարգ)՝ մի կողմից, վերաբերականները, ձայնարկությունները, ճարտասանական հարցը, լուռ խոսքը և այլն՝ մյուս կողմից: Վերադառնալով տրամաբանական և քերականական կարգերի հարաբերակցային սկզբունքին՝ հարկ ենք համարում ավելացնել, որ վերն արտահայտած այն միտքը, թե լեզվի քերականական կարգի առկայությունը նրանում առկա տրամաբանական առավել ընդգրկուն կարգի պայմանավորվածությունն ունի, վերաբերում է քերականական կարգի ոչ միայն լիանշանային, այլ նաև ենթանշանային ոլորտին:

Գրականություն

Է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967:

Հայերենագիտության հիմնահարցեր և զարգացման հեռանկարներ (միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Ե., 2013:

Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

Յ. Դ. Аветян, Семиотика и лингвистика, Ереван, 1989:

Համառոտագրություններ

Գ – «Գարուն» ամսագիր:

ԳԹ – «Գրական թերթ» շաբաթաթերթ:

ՀԺ – «Հայկական ժամանակ» օրաթերթ:

Д. В. Гюльзатян - Корреляция категорий модальности и наклона глагола (контур типологии). Грамматическая категория есть языковой знак, содержащий в себе противопоставленные друг другу знаки. Вообще, в языке наличие грамматических категорий явлено возможностями его логической системы. Если в языке есть та или иная грамматическая категория, то обязательно есть также и соответствующие языковые или логические категории.

В статье в общих чертах представлена картина соотношений между глагольными наклонениями и модальными словами и междометиями.

D. V. Gyulzatyán - The correlation of categories of modality and verb moods (a typological outline). The grammatical category is a lexical sign that incorporates contrary signs. The existence of grammatical categories in a language is generally due to the capability of its logical system. Any given grammatical category in a language presupposes the existence of its corresponding lexical and logical categories.

The article presents an outline of the correlation between the verb moods and attitudinal words.

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՂԱՁԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ս. Ա. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Հայերենում այլ լեզուներից կատարված փոխառությունների համակողմանի ուսումնասիրությունները կարևոր են տարբեր առումներով, քանի որ դրանք նպաստում են պարզաբանելու մեր լեզվի պատմական զարգացման փուլերի ժամանակագրական հաջորդականությունը, օտար ազդեցություններով պայմանավորված փոփոխությունները:

Հայերենում առկա փոխառյալ տարրերի վերաբերյալ կան արժեքավոր բազմաթիվ աշխատություններ: Հայերենի՝ արաբերենից փոխառված բառաշերտի վերաբերյալ ուսումնասիրությունը հիմնականում սահմանափակվում է նրա ստուգաբանությամբ և բառացանկերի ներկայացմամբ: Որոշ հետազոտություններում նաև անդրադարձ կա արաբերեն փոխառյալ բառերի՝ լեզվաբանական տարբեր մակարդակներին առնչվող դրսևորումներին: Այն, սակայն, հիմնականում նկատելի է հայերենի տվյալ լեզվական երևույթի քննության համատեքստում և ինքնուրույն, համակարգային բնույթ չի կրում:

Արաբերեն փոխառությունները վկայված են հայերենի պատմական զարգացման հատկապես միջնադարյան շրջանում: Ավելին, նշվում է, որ միջինհայերենյան փոխառությունների մեջ քանակական առումով նախևառաջ աչքի են ընկնում արաբերեն բառերը, որոնցով պարզապես ողողված են գեղարվեստական և գիտական մի շարք ինքնուրույն և թարգմանական գործեր. այդ բառերը կազմում են միջին հայերենի փոխառությունների ճնշող մեծամասնությունը²²: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ միջնադարյան արաբական փոխառությունների թիվն անցնում է յոթ հարյուրից²³:

Ստորև, միջնադարյան մատենագրությամբ ավանդված արաբերեն փոխառյալ բառերի հիման վրա²⁴, փորձենք ներկայացնել նրանցում արաբերենի բաղաձայնական համակարգի արտահայտման առանձնահատկությունները:

²² Ռ. Ս. Ղազարյան, Լեզվաբանական ուսումնասիրություններ, Ե., 2010, էջ 163, 165:

²³ Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 2013, էջ 188:

²⁴ Միջին հայերենի շրջանում կատարված արաբերեն փոխառությունները և նրանց ստուգաբանություններն առանձնացրել ենք ըստ Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» (հհ. Ա-Դ, Ե., 1971-1979): Տե՛ս նաև Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 2013: «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Բ., Ե., 1972:

Միջին հայերենը, ինչպես հայտնի է, բնութագրվում է լեզվաբանական տարբեր մակարդակներում առկա բազմաձևություններով, որը պայմանավորված է նրա՝ չմշակված և խիստ կանոնարկված չլինելու, բարբառային բաժանվածության հիմքեր ունենալու և համընդհանուր գործածվածություն չունենալու հատկանիշներով²⁵: Դրանք բնորոշ են միջին հայերենի հնչյունաբանական, տվյալ դեպքում՝ բաղաձայնական համակարգին ևս. նրանում առանձնանում են այս համակարգի բնութագրման էական չափորոշիչներ համարվող *հպական* և *շփական* բաղաձայների տարբեր օրինաչափ փոփոխություններ: Մասնավորապես, ձայնեղ հպականները հին հայերենի՝ գրաբարի համապատասխան հնչյունների համեմատությամբ բառի նույն դիրքում մի դեպքում մնում են անփոփոխ, մյուս դեպքում տեղի է ունենում ձայնեղների խլացում, մի այլ տարբերակում՝ շնչեղ խլացում: Ինչ վերաբերում է խուլ հպականներին, ապա նրանք մնում են անփոփոխ կամ ենթարկվում են խլացման²⁶:

Արաբերենից կատարված փոխառություններում առավել նկատելի են փոխառու լեզվի վերոնշյալ համարժեք բաղաձայնների՝ փոխառու լեզվում արտահայտման երկու ձևեր. մի դեպքում դրանք, դատելով վկայված գրավոր աղբյուրներից, մնում են անփոփոխ, իսկ մյուս դեպքում հնչյունական օրինաչափությամբ ենթարկվում են միջինհայերենյան, ավելի ստույգ՝ կիլիկյան հայերենին բնորոշ, ձայնեղների խլացման և խուլերի ձայնեղացման՝ վերը նշված տեղաշարժ-տեղափոխության օրենքին²⁷:

1. Այսպես՝ առաջին դեպքում արաբերենի ձայնեղ *b* հպականի համար վկայված են *բազազ* «կերպասավաճառ» - *bazzāz*²⁸ «կտավավաճառ, կտավագործ», *բուխար* «գոլորշի» - *būxār*, *ռոքեկ* «ասպանդակ» - *rikāb*, *կուռաբ* «ագռավ» - *ḡurāb* համապատասխանությունները, իսկ հնչյունական երկրորդ օրենքով (որն ավելի հաճախադեպ է)՝ *b>պ. պղպղայ* «թութակ» - *babḡā*, *պուրծ* «բուրգ, աշտարակ» - *burj*, *աճպարար* «ծեռնածու» - *ajab* «զարմանալիք», *ջուսպ* «պատասխան» - *jawāb*:

²⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», էջ 32:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 28:

²⁷ Հ.Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Ե. 1982, էջ 305:

²⁸ Արաբերեն հնչյունների տառադարձման համար օգտագործվել է Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics-ի Baskerville MT for Brill 02 տառադարձման համակարգը: Արաբերեն բառերի տառադարձումը ճշգրտվել և միօրինակացվել է (որոշ դեպքերում ներկայացված բառային միավորներում տառադարձմամբ չեն առանձնացվում երկար ձայնավորները, էմֆատիկ բաղաձայնները և այլն):

Ուշագրավ է նաև, որ քիչ չեն միջին հայերենին հատուկ, նույն բառային միավորի բազմաձևությունները՝ *բասար* (Կ. Երզնկացի) և *պասար* «միտք, բանականություն» - *bašar* «1.տեսողություն, 2.մտքի կորովություն», *ակրաբադին* (Մխիթար բժիշկ) և *ախրապապին* (Ա.Ամասիացի) «բժշկարան» - *aqrābāzīn*²⁹, *լաբլաբ* (Մխ. բժիշկ) և *լապլապ* (Ա. Ամասիացի) «բաղեղ» - *lablāb* և այլն: Հնչյունափոխված ձևերը միջին-հայերենյան ավելի ուշ (կիլիկյան) շրջանի վկայություններ են:

2. Նույն օրինաչափություններն են գործում արաբերենի ձայնեղ *d*-ի դեպքում.

ա) հնչյունի պահպանում՝ *դաւաբ* «ոչխար» - *dawwāb* «անասուններ» (Եգ. թ.՝ *dābba* «չորքոտանի կենդանի»), *դուրճ* «խորշերի բաժանված արկղ» - *durj* «դարակ», *ադէմ* «ներկած սեկ կամ կաշի» - *adīm* «կարմիր ներկած կաշի», *ադադ* «շարժուն քանոն» - ‘*šda* «շարժուն քանոն, անկյունաչափ»,

բ) հնչյունի խլացում՝ *դոււհա* «ծխախոտ» - *duxān*, *մուներիկ* «մի բան բարձրաձայն հայտարարող» - *munādī*, *թրպուր* «բուսատեսակ» - *turbid*,

գ) զուգաձևություն՝ *դարշիշան / փարշիշան* «փշոտ բույս» - *dār šiš‘ān*, *զեհեւ / զեհիդ* «մահմեդական կրոնավոր» - *zāhid* «ճգնավոր, կրոնավոր», *թմրհնդի / թմրհնդի* «հնդկարմավ» - *tamra*-[ul]-*hindī*:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից՝ հնչյունի պահպանումը կամ հնչյունափոխությունը պայմանավորված է ոչ թե բառի կազմում նրա գրաված դիրքով, այլ հայերենի՝ պատմական զարգացման տվյալ փուլին բնորոշ հնչյունական յուրահատկություններով:

Ինչպես վերը նշեցինք, ի տարբերություն ձայնեղ և խուլ հպականների, շնչեղ խուլերը հիմնականում վկայված են առանց փոփոխության, որը նկատելի է նաև փոխառյալ բառերի օրինակով. *t* - *թեսպիր* «միջոց, հնար» - *tadbīr*, *թիմսահ* «կոկորդիլոս» - *timsāh*, *k* - *աքլիլմէլիք* «բուսատեսակ՝ թագավորապսակ» - *iklīl*-[ul]-*malik*, *շրիք* «վաճառականության մեջ ընկեր» - *šarīk* «ընկեր, գործընկեր» և այլն:

Արաբերենը չունի հայերենին և նրա՝ այս շրջանին հատուկ *զ*, *կ*, *պ*, *փ* հպականների, կիսաշփականների *ձ*, *ծ*, *ց* լծորդական շարքի, *ճ* և *չ* կիսաշփականների համարժեքները, և, բնականաբար, փոխառյալ բառերում բաղաձայնական այս խումբը չի հանդիպում: Արաբերենի միակ ձայնեղ կիսաշփական *j*-ն մի քանի բառում արտահայտվել է

²⁹ Օրինակների մեջ հանդիպում են նաև այնպիսիք, որոնք միջնորդավորված փոխառություններ են, ինչպես տվյալ բառը՝ հունարենից, սակայն արաբերենի միջոցով է անցել հայերենին, ուստի և այստեղ դիտարկում ենք:

հայերենին համարժեք ջ-ով. *ջամ* «գումար, համագումար» - jam³⁰, *ջումլայ* «գումար, ամբողջություն» - jumla, *ջուսայ* «պատասխան» - jawāb, *ջնիբայ* «ծի» - janība, *հաջամ* «վարսավիր, սափրիչ» - hajjām, *խալանջ* «բուսատեսակ» - xalanj³⁰:

Ի տարբերություն բերված օրինակների՝ բազմաթիվ են այն բառերը, որոնցում տեղի է ունեցել միջին հայերենի կիլիկյան շրջանի բաղաձայնական համակարգին բնորոշ ձայնեղների խլացումը՝ արաբ. *j* > հայ. ճ, որը գործում է բառի բոլոր դիրքերում. *ճիպ* «վիզ, պարանոց» - jīd «պարանոց, հատկապես՝ մանյակ կախելու մասը», *աճպարար* «ձեռնածու» - ‘ajab «զարմանալիք», *թաշանուճ* «ջղածություն» - tašannuj և այլն: Մեկ բառում՝ *ալաժահրի* «ներկատու բույս» (al- jahrit), դիտվող արաբ. *j* > հայ. ժ հնչյունափոխությունը, ըստ Հ.Աճառյանի, պետք է համարել ոչ թե հայերենում տեղի ունեցած երևույթ, այլ դա հատուկ է արաբերենի բարբառային այն տարբերակին, որից կատարվել է փոխառությունը³¹: Իսկ *ախլսաչ* «բուսատեսակ» (axarsāj) բառի դեպքում արաբ. *j* > հայ. չ հնչյունափոխության վերաբերյալ նշում է, որ «...պետք է չ-ն դարձնել ջ, քանի որ արաբերենը չ չունի»³²: Հնարավոր է, որ այս օրինակում առկա է գրչագրական սխալ, թեև մատենագրությունը բավական տվյալներ է հաղորդում ձայնեղների՝ նաև շնչեղ խլացման վերաբերյալ, հատկապես՝ բառամիջի և բառավերջի դիրքերի համար (օր՝ *քուրդչն թանկ ազիզին*)³³:

3. Բաղաձայնական մյուս ենթախումբը շփականներն են, որոնք միջին հայերենի շրջանում հպական բաղաձայնների համեմատությամբ ավելի կայուն վիճակ էին ներկայացնում: Դա երևում է նաև փոխառություններից, որոնցում փոխառու լեզվի համապատասխան բաղաձայնները գրեթե միշտ համարժեքորեն են արտահայտված: Այսպես՝ արաբ. *s* = հայ. *ս*. *սլեհ* «զենք», *ալսուս* «բժշկական բույս» - al-sūs «մատուտակ», *խսար* «պաշարում» - hisār և այլն: Բազմաթիվ օրինակներով արձանագրված այս օրինաչափությունից բացառություն են *մալազ* «անչափահաս մարդ» - malas, *զահթեր* «դեղի տեսակ» - sa‘tar «ծոթրին» բառերը, որոնցում առկա է *s*-ի ձայնեղացում: Արաբերենի ձայնեղ *z* - ն ևս անփոփոխ արձանագրված է բառի բոլոր դիրքերում՝ *զուկակ* «փողոց» - zuqāq, *զահրայ* «վայրի մեխակ» - zahra «ծաղիկ», *մազար*

³⁰ Օրինակները հիմնականում սահմանափակվում են վերը նշվածներով:

³¹ Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 90:

³² Նույն տեղում., էջ 98:

³³ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», Բ, էջ 116:

«աճուրդ» - mazād, *խապազ* «հացագործ» - xabbaz և այլն: Մեզ հաջողվեց գտնել վերջինիս հնչյունափոխման մեկ օրինակ՝ *շահմիանդալ / շահմիանսրալ* «վայրի ձմերուկ» - šahma «միջուկ» + hanzall «վայրի ձմերուկ»:

Գրական արաբերենը, ի տարբերություն հայերենի և նրա դիտարկվող շրջանի, չունի ձայնեղ *ժ*-ին համարժեք հնչյուն³⁴. այստեղ առկա է միայն նրա խուլ լծորդը՝ *ժ*-ն, որը համապատասխանում է հայերենի *շ*-ին. *շամս* «արեգակ» - šams, *շէր* «ժողովրդական երգ» - šir «երգ, բանաստեղծություն», *հաշիշ* «կանեփատի» - ḥašīš «թմրեցուցիչ բույսի տեսակ» և այլն:

Բազմաթիվ օրինակներում արաբերենի *ժ*-ն, փոխառյալ բառերում հայերենի նույն հնչյունին համարժեքությամբ հանդերձ, մեկ-երկու բառում հնչյունափոխվել է հայերենի *ս*-ի. *արտանիսա* «առյուծաճանկ բույս» - art‘nišā, *ասիսիս* «բուսատեսակ» - ašxiš: Սա, ըստ Հ.Աճառյանի, տեղի է ունեցել այն հանգամանքի պատճառով, որ արաբերեն բառում *ժ* տառի ելակետը ջնջվելով՝ դարձել է *ս*, որի համար հայերենում տառադարձվել է *ս*-ով³⁵: Այլ կերպ ասած՝ այստեղ գործ ունենք ոչ թե հնչյունափոխական երևույթի, այլ տառադարձման կամ գրչագրական վրիպակի հետ: Մեկ այլ՝ *ժողով* «գեղամունք» - šuḡl բառում արաբ. *š* > հայ. *ժ* անցումը, ըստ Աճառյանի, հարևան ձայնեղ *ղ*-ի ազդեցությամբ *շ*-ի հնարավոր ձայնեղացման արդյունք է³⁶: Մյուս բոլոր փոխառյալ բառերում արաբերենի *ժ*-ն, կայուն կերպով պահպանելով իր հնչյունական արժեքը, տառադարձվում է *շ*-ով:

Արաբերենում գործառում են ձայնեղ *ց* և նրա լծորդ խուլ *չ* փականները: Հայերենի խնդրո առարկա շրջանին ևս բնորոշ է *ղ / խ* լծորդական զույգի առկայությունը. միջին հայերենում *ղ* գրով արտահայտված հնչյունն այլևս չուներ իր հին արժեքը (որպես գրաբարի *լ* ձայնորդի կատկային տարբերակ)³⁷: Արաբերենից փոխառված, միջնադարյան մատենագրությամբ ավանդված բառերի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ *չ* բաղաձայնը փոխառու լեզվում հետևողականորեն արտահայտվում է իր համարժեքով՝ գործառելով բառի բոլոր դիրքերում, ավելի հաճախ՝ բառասկզբում, իսկ երբեմն՝ բառավերջում. *խապազ* «հացագործ» - xabbaz, *խազիրան* «գազի փուշ» - xayzarān, *բուխար*

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁵ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 269, 342:

³⁶ Նույն տեղում., էջ 231:

³⁷ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Բ, էջ 128:

«գոլորշի» - būxār, *խոխ* «դեղծ» - xauxa և այլն: Որպես նշված օրինաչափությունից շեղում՝ գտնում ենք $x > h$ հնչյունափոխությամբ *յրուհա* «ծխախոտ» - duxān, *մահրասայ* «քրիստոնյաների վարդապետ» - marxasa և զուգաձևությամբ՝ *խամալօն/համալուն* «բուսատեսակ» - xamālyūn փոխառությունները: Միջնադարյան շրջանի հայերեն որոշ բառերում հանդիպող $խ > h$ անցումը համարվում է բարբառային հնչյունափոխության մասնակի դրսևորում (այն հատուկ էր Վասպուրականի և նրան հարող շրջանների հայերեն խոսվածքներին) և ոչ բնութագրական միջին գրական հայերենի համար³⁸: Փոխառյալ այս մի քանի բառերը ևս, կարծում ենք, դրա արտահայտություններն են:

Ինչ վերաբերում է արաբերենի ծայնեղ $\dot{g}$ -ին, ապա փոխառություններում հիմնականում արտահայտվել է հայերենի այս շրջանում հնչողությամբ իրեն արդեն համարժեք η -ով (բառավերջի դիրքում նրա գործառության օրինակ, սակայն, չգտանք). *ղար* «դափնի» - ġār, *ղազա* «կոփվ, պատերազմ» - ġazā «պատերազմ՝ հանուն իսլամական կրոնի», *մղլակ* «դուռը փակելուն ծառայող փայտի կամ երկաթի կտոր» - miġlāq, *մշղլի* «գբաղվել» - mašġil «գբաղված» և այլն: Փոխառյալ երկու-երեք բառում՝ բառասկզբում, առկա է $\dot{g} > \text{խ}$ հնչյունափոխություն. *խալապայ* «կոփվ, շփություն» - ġalaba «բռնություն», *խուխայ* «ամբոխ, հարձակում» - ġauġā «կոփվ, խռովություն», իսկ մի քանի բառեր ունեն զուգաձևեր՝ *խալապ/ղալապ* (գրված *ղաղապ*) «սխալ, վրիպակ» - ġala, *խափիթ/ղափեթ* «երեսնակ» - ġāfat: Ենթադրվում է, որ $խ$ -ով ձևերը համեմատաբար ավելի վաղ շրջանի (մինչև 9-10-րդ դդ.) փոխառություններ են, երբ η -ն դեռ չ -ի արտասանական մի տարբերակն էր, իսկ օտարալեզվյան $\dot{g}$ -ն փոխարինվել էր արտաբերմամբ իրեն ամենամոտ հնչյունով՝ $խ$ -ով: 10-11-րդ դդ. վիմական արձանագրություններում առկա են փոխառյալ բառեր, որոնցում արաբերեն $\dot{g}$ -ի դիմաց հանդիպում են հայերենի η -ով և $խ$ -ով զուգաձևեր (օր.՝ *Աբլխարիփ/Աբլղարիպ*)³⁹:

Արաբերենի հաջորդ՝ խուլ f շփականը փոխառություններում արձանագրվել է երկու տարբերակով՝ *փ* և *ֆ* բաղաձայնների միջոցով, որոնք փոխառյալ բառերի կազմում կիրառության սահմանափակում չունեն. $f > \text{ֆ}$ ՝ *ֆուլան* «այսինչ, ոմն» - fulān, *ղաֆիլ* «անգետ, անտեղյակ» - ġāfil, *լեհեֆ* «ծածկոց» - lihāf «վերմակ, սավան» և այլն և $f > \text{փ}$ ՝ *փիլաֆ* «երկինք, երկնականար» - falak, *ռափիա* «ընկեր, բարեկամ» - raḥīq,

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 133-134:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 130:

խլեփ «անուշահոտ ուռենի» - xilāf և այլն: Կան նաև զուգաձևեր՝ *փարփ/ֆարփ* «անզույգ, կենտ» - fard, *խալիփայ/խալիֆայ* «արաբների ամիրապետը» - xalīfa, *սփուփ/սֆուֆ* «դեղափոշի» - sufūf և այլն:

Հայտնի է, որ հին հայերենի հնչյունական համակարգում *ֆ*-ն բացակայում էր, և բոլոր այն դեպքերում, երբ օտար փոխառություններում այս հնչյունը հանդիպում էր, իր ձայնաբանական հատկանշի համաձայն, նույնացվում և տառադարձվում էր *փ*-ով կամ *ա* ձայնորդ-բաղաձայնին մոտ մի հնչյունով⁴⁰: Խուլ շփական *ֆ* հնչյունի գրավոր առաջին վկայություններն արձանագրվում են 13-րդ դ., և ենթադրվում է, որ նրա առաջացումը նախապես տեղի է ունեցել հայերենի արևմտյան բանավոր-խոսակցական տարբերակներում՝ հատկապես կիլիկյան հայերենում. կիլիկյան մատենագրության մեջ *ֆ* - ն մշտապես տառադարձվում է *ֆ*-ով, մինչդեռ նույն դարի այլ աղբյուրներում հիմնական սկզբունքը *ֆ*-ն *փ*-ով արտահայտելն է⁴¹: 14-րդ դ. սկսած՝ գրավոր լեզվում փոխառյալ, այդ թվում նաև՝ արաբերենից, բառերի օտարալեզվյան *ֆ*-ի դիմաց բացառապես սկսում է գործածվել *ֆ*:

Արաբերենի մյուս խուլ շփականը՝ *հ*-ն, արտաբերմամբ համապատասխանելով հայերենի *հ*-ին, նույնացել է վերջինիս հետ, գործառում է բառի բոլոր դիրքերում, ավելի հաճախ՝ բառամիջում. *հաւայ* «օդ, եղանակ» - hawā, *մահր* «օժիտ» - mahr, *զահրայ* «վայրի մեխակ» - zahra, *շապահ* «փշոտ բույսի տեսակ» - ābah և այլն: Ուշագրավ է, որ էապես ավելի շատ են արաբերենի կոշտ *է*-ով փոխառությունները, որոնց ստորև կանդրադառնանք:

Բաղաձայնների հաջորդ ենթախումբը ձայնորդներն են: Դրանցից արաբերենի *մ* և *ն* ռնգայինները, որոնք համապատասխանում են միջինհայերենյան *մ*-ին և *ն*-ին, որպես կանոն արտահայտվում են վերջիններով՝ գործառելով բառի բոլոր դիրքերում. *մ*- *մնիրայ* «մզկիթի աշտարակ» - mināra, *դաման* «հարկ, տուրք» - amān «վնասի հատուցում», *ալամ* «դրոշ», այլև *նափար* «հայացք» - naẓar, *ջնիբայ* «ծի» - janība, *ռահան* «անուշահոտ բույս» - raīhān և այլն: Միակ բացառությունը հայերենին հատուկ, փոխառյալ բառերի դեպքում ևս կիրառելի շրթնային հպականի կոդքին *ն* > *մ* առնմանական հնչյունափոխությունն է. *ամպած* «հնդկական պտուղ» - anbaj, *մամբար* «մզկիթի բեմը՝

⁴⁰ Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 257:

⁴¹ Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Բ, էջ 125:

ատյանը կամ խորանը» - minbar, *յամբար* «անուշահոտ ծաղիկ» - ‘anbar և այլն:

Արաբերենից կատարված տասնյակ փոխառություններում փոխատու լեզվի *l* ձայնորդը կայուն կերպով արտահայտվում է միջինհայերենյան *l* հնչյունով. *լաղապ* «տիտղոս, պատվանուն» - laqab, *ալիկ* «անասունի կեր» - ‘alīq, *ալանի* «հայտնի» - ‘alanī «հրապարակային» և այլն: Սա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ արաբական փոխառությունների մեծագույն մասը կատարվել է 12-րդ դ. սկսած, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ վաղուց կայունացել էր *ղ-ի*՝ շփական բաղաձայնի արժեք ձեռք բերելու հնչյունական գործընթացը, և այն այլևս *է-ի* մի տարբերակը չէր: Միայն մի քանի բառում, որոնք ավելի վաղ շրջանի փոխառություններ են, հանդիպում են *l-ի*՝ *ղ-ով* արտահայտման տարբերակները. *ղաղապ* «սխալ, թերություն» - ġalaṭ, *խաղուկ* «քրքումի յուղ» - xulūq, *կոպղեալ* «կողպված» - qufl «կողպեք, փականք», *սաղաաթ* «նվեր, ընծա» - ṣalāwāt, *մաղապ* «ծաղկի տեսակ» - malāb, *տաղակ* - «ապահարգան» - ṭalāq: Ավելի ուշ շրջանում սրանցից որոշներն արդեն ունեին *խալապ*, *խալուկ*, *տալախ* ձևերը:

Փոխատու լեզվի հաջորդ ձայնորդը՝ *r-ն*, որն իր հնչարտաբերական հատկանիշներով ավելի համապատասխանում է հայերենի *ռ-ին*, միջինհայերենյան փոխառություններում արտահայտվել է *ր-ով* և *ռ-ով*, բառերի մեծ մասի դեպքում՝ առաջինով: Նկատելի են հետևյալ օրինաչափությունները: Քանի որ միջին հայերենում (ինչպես նաև հայերենի պատմական զարգացման ողջ ընթացքում) բառասկիզբը *ր-ի* համար բացառված դիրք էր, ուստի բոլոր այն բառերը, որոնք սկսվում են արաբերենի *r-ով*, փոխառու լեզվում արտահայտվում են *ռ-ով*՝ *ռայիս* «գլխավոր, պետ» - ra’īs, *ռայ* «դրոշակ» - rāya, *ռեհ* «հողմ, քամի» - rīh և այլն:

Մյուս օրինաչափությամբ *ռ* են ստանում բոլոր այն բառերը, որոնք արաբերենում արտահայտվում են բաղաձայնի տևականությամբ, տվյալ դեպքում՝ կրկնակ *ր-ով*. *դուռեճ* «սալամբ (մի տեսակ թռչուն)» - durraj, *շառ* «ամբոխ, խռովություն» - šarr «չար, չարիք», *դուռայ* «ասիական իշխանների լայն և հաստ հագուստը» - durrā’a և այլն: Հիշյալ օրենքից կան որոշ բացառություններ, ինչպես՝ *զառնաթ* «բուսատեսակ» - zarnab, *կուռաթ* «ագռավ» - ġurāb: Ինչ վերաբերում է *ր-ին*, ապա բառամիջի և բառավերջի դիրքերում արաբերենի *r-ն* միշտ արտահայտվում է վերջինիս միջոցով. *հարամի* «ավագակ» - ḥaramī, *բուխար* «գոլորշի» - būxār, *թեպալիր* «միջոց, հնար» - tadbīr և այլն:

Կան նաև հատուկենտ զուգաձևեր՝ *աճուռ/աճուր* «բուսատեսակ» - ‘ajūr «վարունգի տեսակ», *ապուր/ապուռ* «տարանցիկ ապրանքների վրա դրված հարկ» - ‘abara «անցնել» բայից:

Փոքրաթիվ բառեր գործածված են նաև *ը* ձայնավորային հենարանով. *ըռբեկ* «ասպանդակ» - rikāb, *ռուպ/ըռուպ* «օշարակ» - rubb, *ռուպ/ըռուպ* «քառորդ» - rub‘, *ըռափիկ/ռափիկ* - rafīq: Սրա պատճառն այն է, որ հայկական որոշ տարածքների լեզվում *ռ*-ն շարունակում էր բառասկզբի համար բացառված դիրք լինել (ինչպես հին հայերենում էր), ուստի նրանից առաջ լսվում էր թույլ *ը*, որն արտահայտվում էր նաև գրությամբ⁴²: Լեզվական այս երևույթը այսօր ևս գործածական է արևմտյան տարածքի մի շարք բարբառներում:

Արաբերենի մյուս ձայնորդը՝ *w*-ը, միջինհայերենյան փոխառություններում բառասկզբում և բաղաձայնից հետո գրությամբ արտահայտվում է *վ* բաղաձայնով՝ *վախմ* «եկեղեցուն կտակված հող կամ կալվածք» - waqf, *վարս* «դեղնախունկ» - wars, *ճապվար* «բուսատեսակ» - jadwār, իսկ միջձայնավորային դիրքում՝ գրաբարյան *ւ* ձայնորդի միջոցով՝ *դաւիլ* «դաշնագիր, մուրհակ» - taḥwīl, *հաւայ* «օդ, եղանակ» - hawa’ և այլն:

Վերը քննության առանք արաբերենի բաղաձայն այն հնչյունախումբը, որն ընդհանրություններ ուներ միջինհայերենյան համապատասխան բաղաձայնների հետ: Փոխատու լեզվում, սակայն, կան այնպիսի բաղաձայններ, որոնք իրենց հնչարտաբերմամբ հստակ տարբերվում և ընդհանրապես բացակայում են հայերենում: Հատկանշական է, որ արաբերեն փոխառությունների հնչյունական համակարգին նվիրված մասնակի անդարդարձերում այդ բաղաձայնների մասին հիշատակումներ ևս չեն հանդիպում: Դրանցից են ձայնեղ *d* և խուլ *t* շփականները (համարժեք են անգլերենի ձայնեղ th-ին [ð], օրինակ՝ this «այս» և խուլ th-ին [θ], օրինակ՝ thing «առարկա»⁴³):

Միջնադարյան փոխառյալ բառաշերտում առաջինը հիմնականում արտահայտվել է հնչարտաբերմամբ հայերենում իրեն ամենամոտ *q* բաղաձայնով՝ *բզրուկ* «սամուխ» - bizr «սերմ», *զուռույ* «կորեկի տեսակ» - zurra, իսկ երկրորդը՝ *թ*-ով կամ *ս*-ով՝ *թուենիթ* «րոպեի վաթսուներորդ մասը՝ 1/60» - t̤ānīat, *մթխալ* «փոքր կշիռ՝ 1.5 գրամ» - mitqal, *տարասիս / տարաթիթ* «բույսի տեսակ» - tarāṭṭi միջոցով: Այս բաղաձայններն ունեցող փոխառյալ բառերը փոքր խումբ են կազմում, քանի որ այս

⁴² Մուրադյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 221:

⁴³ Ковалев А., Шарбатов Г., Учебник арабского языка, М., 1969, էջ 22:

հնչյունները գործածության բավական ցածր հաճախականություն ունեն նաև մայր լեզվում:

Արաբերենի հնչյունական համակարգին հատուկ է նաև, այսպես կոչված, ուժգին արտաբերման՝ էմֆատիկ $\cdot$, $\cdot$ t , $\cdot$ z , $\cdot$ s բաղաձայնաշարքը: Առաջինը՝ $\cdot$ -ն, թեև արտաբերմամբ ավելի մոտ է հայերենի q -ին՝ առանց ուժգնության հատկանիշի, սակայն վերջինով արտահայտվել է հատուկենտ բառերում՝ *դաման* «հարկ, տուրք» - $\cdot$ amān, *դարապ* «փողերանոց» - $\cdot$ araba «հարվածել» բայից: Ավելի հաճախ հանդիպում է $\cdot > m$ անցումը՝ որպես կիլիկյան բաղաձայնական տեղաշարժ-տեղափոխության օրենքի դրսևորում՝ *հոտոտ* «աչքացավի համար դեղ» - $\cdot$ hu $\cdot$ a $\cdot$, *դարի* «մահմեդականների դատավոր» - qā $\cdot$ Ê, *մկրապ* «մկրատ» - miqrā $\cdot$, *դարապ* «անգամ» - $\cdot$ arba «զարկ» և այլն: Հատուկենտ բառերում հանդիպող $\cdot > q$ անցումը, կարծում ենք, արաբերենի բարբառային տարբերակից է անցել է փոխառու լեզվին՝ *հումայզ* «թրթնջուկ» - $\cdot$ humai $\cdot$, *զարեհ* «ծովային անծանոթ խոտ» - $\cdot$ arīh: Մյուս բաղաձայնը՝ $\cdot$ -ն, որը համապատասխանում է հայերենի q -ին, որպես կանոն արտահայտվում է վերջինովս՝ *դապաղ* «պնակ» - $\cdot$ tabaq, *մկրուպ* «երգիչ, երաժիշտ» - muārib, *խասպ* «հեղուկների չափի տեսակ» - qist և այլն, որոշ բառերում՝ q -ով՝ *դաիլ* «դաշնագիր, մուրհակ» - taḥwīl, *դահնագոյն* «սիսեռագույն» - taḥīn «սուսամի յուղ» և այլն: Էմֆատիկ $\cdot$ s բաղաձայնը, որպես կանոն, արտահայտվում է հայերենյան u -ով՝ *աճաս* «սալորի տեսակ» - ajās, *սուս* «մատուտակ» - sūs, իսկ $\cdot$ z -ն, հանդիպելով միայն մի քանի բառերում, q -ով՝ *նադար* «հայացք» - naḥar, *դարազ* «ուկլումիլ ծառի պտուղը» - qaraḥ:

Արաբերենի հնչյունական համակարգին բնորոշ հաջորդ հնչյունը խոչակային խուլ շփական h -ն է, որը, իր համարժեքը չունենալով փոխառու լեզվում, փոխարինվել է հնչարտաբերմամբ իրեն ամենամոտ՝ հայերենի h բաղաձայնով. *հարամի* «ավազակ» - ḥaramī, *սէիլ* «ծովեզր, ծովափ» - sāḥīl, *ռեհ* «հողմ» - rīḥ «քամի» և այլն: Նշված օրինաչափությունից որպես շեղում արձանագրում ենք բառասկզբի $h > j$ հնչյունափոխությամբ մի խումբ բառերի առկայությունը միջին շրջանի աղբյուրներում. *խալիզոն* «խխունջ» - ḥalazūn, *խիկար* «իմաստուն» - ḥīqār, *խսար* «պաշարում» - ḥisār, *խսիր* «փսիաթ» - ḥaṣīr և այլն:

Միջին շրջանի մատենագրության հայերեն բառերում ևս հանդիպող $h > j$ անցման (օրինակ՝ *հաց>խաց*)՝ որպես բարբառային երևույթի (այն առկա է Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում) գործառության

մոտավոր ժամանակը համարվում է 6-8-րդ դդ. սահմանագիծը⁴⁴, ուստի այն տարածվել է այդ շրջանում փոխառված արաբերեն ոչ մեծաթիվ բառերի վրա ևս:

Արաբերենի հաջորդ բաղաձայնը խոր հետնաքմային, խուլ հպական *q*-ն է, որը հայերենի *կ*-ից տարբերվում է արտաբերման տեղով և լարվածության առկայությամբ: Չունենալով միջինհայերենյան և առհասարակ հայերենյան իր համարժեքը՝ այն արաբերենի բաղաձայնական համակարգի՝ փոխառություններում ամենաբազմազան հնչյունափոխությունների ենթարկվածն է. արտահայտվել է հայերեն *կ*, *ղ* երբեմն՝ *խ* հնչյունների միջոցով, որոնք բառի կազմում գործառության դիրքի սահմանափակում չունեն. *q > կ*' *կապայ* «զգեստի տեսակ» - qabā «պարեգոտ, առջևը բաց զգեստ», *մկրատ* «մկրատ» - miqrā, *զուկակ* «փողոց» - zuqāq, *q > ղ*' *ղամար* «լուսին» - qamar, *ղալամ* «գրիչ, եղեգնյա գրիչ» - qalam, *լաղապ* «տիտղոս, պատվանուն» - laqab, *լոուղաս* «լվասպան խոտ» - dūqas, *q > խ*' *խասար* «հեղուկների չափի տեսակ» - qist, *վախս* «եկեղեցուն կտակված հող կամ կալվածք» - waqf, *նապխ* «բուսատեսակ» - nabq:

Միջին հայերենի շրջանում օտարալեզվյան այս հնչյունի՝ ոչ միայն *ղ*-ով, այլ նաև *կ*-ով և *խ*-ով տառադարձելու նման տարընթերցումը համարվում է տարբեր բարբառային հիմքերի արդյունք⁴⁵: Հատուկենտ բառերում առանձնացրել ենք նաև *q > ք*' *հաքր* «արհամարիված, անարգ» - ḥaqīr, *շաք* «պատուհան» - šaqq «ճեղքվածք, ճաք», *պաքարայ* «լուծ կամ բեռ քաշող եզ» - baqara «եզ, կով» և *q > գ*' *միրուգ* «այրած» - mahīrūq անցումները:

Այսպիսով՝ ինչպես ցույց է տալիս միջինհայերենյան շրջանի արաբական մեծաթիվ փոխառությունների հնչյունաբանական քննությունը, այս լեզվի բաղաձայնական համակարգը փոխառյալ բառերի միջոցով ենթարկվել է գրեթե բոլոր այն հնչյունական երևույթներին, որոնք հատուկ էին միջին հայերենին՝ իր տարբերակներով և պատմական զարգացման փուլերով հանդերձ: Պատահական չէ նաև, որ միջինհայերենյան հնչյունների հնչյունական արժեքի որոշման կամ հավաստիացման հարցում միշտ համեմատություն է կատարվում դրանց՝ փոխատու լեզվում (լեզուներում) համարժեքների և փոխառություններում արտահայտման ձևերի միջև:

⁴⁴ Մուրադյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 267:

⁴⁵ Նշվ. աշխ., էջ 215:

С. А. Микаелян - Система согласных среднеармянских арабских заимствований - В статье на основе среднеармянских многочисленных арабских заимствований рассматриваются особенности проявления согласной подсистемы языка-источника. Оказывается, что арабские заимствования этого периода включают в себя почти все те языковые явления, которые были характерны для среднего армянского языка - со своими вариантами и этапами исторического развития.

S. A. Miqaelyan – The Consonant System of Middle Armenian Arabic Loan Words – In the article based on a large number of Middle Armenian Arabic loanwords the manifestation peculiarities of consonant subsystem of the donor language are examined. It becomes clear that the Arabic borrowings of the period cover almost all linguistic phenomena which have been peculiar to Middle Armenain, its variants and stages of historical development.

ՀԱՂՈՐԴԱԳԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Լ. Ն. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Կայուն կապակցությունները վերաիմաստավորված կամ ոչ փոխաբերական նշանակություն արտահայտող պատրաստի վերարտադրելի լեզվական միավորներ են: Ընդհանուր առմամբ կայուն կապակցություններն իրենց շարահյուսական կառուցվածքով համապատասխանում են կա՛մ բառակապակցություններին, կա՛մ նախադասություններին, այսինքն՝ ունեն կա՛մ անվանողական, կա՛մ հաղորդակցական արժեք:

Հաղորդակցական կայուն կապակցությունները խոսողի կողմից պատրաստի կերպով վերարտադրվում են որպես խոսքի ամբողջական հատվածներ⁴⁶: Նման կապակցությունների ամենակարևոր առանձնահատկություններն են ստորոգումը, հնչերանգը և մտքի ավարտվածությունը: Էական նշանակություն ունեն նաև եղանակավորությունը և բաղադրիչների շարադասությունը:

Խնդրո առարկա կապակցությունները կարելի է քննել ըստ կառուցվածքային-քերականական առանձնահատկությունների և ըստ իմաստային դիտվածքի:

Ներկա հոդվածում իմաստաբանության հայեցակետից քննության են առնվում հաղորդակցական կապակցությունները գրաբարի մակարդակում համաժամանակյա կտրվածքով, կատարվում է դրանց իմաստային (թեմատիկ) դասակարգում: Ըստ որում, մեր ուսումնասիրության ծիրի մեջ են առնված ոչ միայն գրաբարյան մասնակի վերաիմաստավորում ունեցող կամ միաբևեռ և ամբողջական նոր իմաստավորմամբ օժտված կամ իդիոմատիկ հաղորդակցական կապակցությունները⁴⁷, այլև առած-ասացվածքները, թևավոր խոսքերն ու մաղթանքները⁴⁸: Այս

⁴⁶ Հաղորդակցական կայուն կապակցությունների մասին տե՛ս Պ. Ս. Բեդիրյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Ե., 1973, էջ 180-184: Խ. Գ. Բադիրյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Ե., 1986, էջ 292-322: Ա. Ս. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1990, էջ 309-328: А. Г. Назарян, Фразеология современного французского языка, М., 1987, էջ 204-208:

⁴⁷ Միակողմ կամ միաբևեռ վերաիմաստավորում ունեցող և իդիոմատիկ արտահայտությունների մասին տե՛ս Խ. Գ. Բադիրյան, նշվ. աշխ., էջ 81: Л. П. Смит, Фразеология английского языка, М., 1959, էջ 162: А. Г. Назарян, նշվ. աշխ., էջ 64:

⁴⁸ Տե՛ս Ա. Ս. Սուքիասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1999, էջ 304: Հ. Ղազարյան, Գունանիշ բաղադրիչով դարձվածքները հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում, Ե., 2004, էջ 113: В. Л. Архангельский, Устойчивые фразы в современном русском языке,

առումով հիմք ենք ընդունել այն հանգամանքը, որ հաղորդակցական կայուն կապակցությունների մի մասը կազմվել է ժողովրդական մտածողության, հատկապես առած-ասացվածքների հիման վրա:

Առանձնակի ուշադրություն ենք դարձրել քրիստոնեական ոլորտին առնչվող հաղորդակցական կայուն կապակցություններին, որոնք, անշուշտ, հին հայերենում զգալի տեսակարար կշիռ ունեն:

Կարելի է կատարել նման միավորների իմաստային դասակարգում: Ըստ որում, այդօրինակ կապակցությունները ձևավորում են մի շարք իմաստային (թեմատիկ) խմբեր, որոնց էլ անդրադառնում ենք ստորև:

1. *Կրոնին՝ քրիստոնեական վարդապետությանն առնչվող կայուն կապակցություններ:* Դրանք կարելի է ենթարկել իմաստային ներքին խմբավորման՝ ըստ հետևյալ ենթախմբերի:

ա) *Աստծու և աստվածային հավատի փառաբանություն, ինչպես նաև վերջիններիս մասին տարաբնույթ դատողություններ:* Օրինակ՝ *Այս լինէր վասն օգնականութեան բարձրելոյն* (ԱԲ, 124) = *Այս բանը լինում էր Աստծու օգնությամբ: Քեզ փա՛ռք յամենայնի* (Ն. տ., 278) = *Փա՛ռք քեզ: Ամենայն աշխարհութիւնք վարձատրութեամբ են յԱստուծոյ* (Ն. տ., 288) = *Ամեն աշխատանք վարձատրվում է Աստծուց: Աստուծոյ բարբառ է և ոչ մարդոյ* (Ն. տ., 321) = *Աստծու խոսք է և ոչ մարդու: Բանք Տեռան են բանք սուրբ* (Ն. տ., 322) = *Տիրոջ խոսքերը սուրբ են: Բանք Տեռան որպէս զարծաթ ընտրեալ և փորձեալ յերկրէ* (Փարպ., 34) = *Աստծո խոսքերն ընտիր և փորձված արծաթ են: Օրհնեցի՛ց զՏէր յամենայն ժամ* (Եղ., 177) = *Պիտի օրհնեն Տիրոջն ամենայն ժամ:*

բ) *Բարոյախոսություն, պարգամներ, ուսուցողական խրատներ:* Օրինակ՝ *Ընկալարո՛ւք զգիտութիւն քան զոսկի ընտիր* (ԱԲ, 120) = *Ընտիր ոսկուց ավելի գիտությունն ընդունեք: Թէ՛ ունիցիք հաւատս որչափ զհատն մանանխոյ* (Ն. տ., 121) = *Եթե մանանեխի հատի չափ հավատ ունենաք: Մնա՛ ոչ զանցաւոր կեանս, այլ զյաւրեանականն* (Ն. տ., 284) = *Ապրի՛ր ոչ թե անցավոր, այլ հավիտենական կյանքով: Օրհնեցե՛ք բանս քաղցունս* (Ն. տ., 332) = *Օրհնեցե՛ք քաղցր խոսքերը: Մարդկաբար զկեանս ընտրեցե՛ք քան զմահ* (Փարպ., 98): *Մարդուն վայել կերպով կյանքը նախընտրե՛ք մահից: Որչափ ի մեծութիւն հասանիցես, ի խոնարհութեան կալի՛ր զանձն* (Եզն., 224) = *Որքան բարձրանաս, այնքան խոնա՛րի եղիր: Սիրեսցես զընկերն քո իբրեւ զանձն քո* (Ն. տ., 277) = *Սիրի՛ր ընկերոջդ ինչպես քո անձը: Որ ունի ականջս լսելոյ՝ լուիցէ*

Ростов-на-Дону, 1964, էջ 154-155, А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, М., 1956, էջ 16:

(Մարկ., Դ) = Ով ականջ ունի լսելու, թող լսի (Ով հավատում է, թող ապավինի Աստծուն): *Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զքանս հանճարոյ* (Առակ., Ա) + *Ճանաչել իմաստությունը և խրատը, իմանալ հանճարի խոսքերը: Լո՛ւր, որդեակ, խրատու հոր քո, եւ մի՛ մերժեր զօրենս մօր քո, զի պսակ շնորհաց ընկալցի զլուիս քո, եւ մանեակ ոսկի ի պարանոցի քում* (ն. տ.) = Լսի՛ր, որդի՛ս, քո հոր խրատը և մի՛ մերժիր քո մոր հրահանգը, որովհետև դրանք շնորհքի պսակ են քո գլխին և ոսկե մանյակ քո պարանոցին: *Յականջս անզգամի ամենեւին մի՛ խօսի՛ր, զի մի՛ անգոսնեսցէ զիմաստուն քանս քո* (Առակ., ԻԳ) = Անօրենի ականջին ամենևին մի՛ խոսիր, որպեսզի քո խոսքերի իմաստությունը չանարգվի⁴⁹: *Մի՛ խնայեր խրատել զողայ. զի թէ հարկանես զգաւազանաւ, ոչ մեռանի* (ն. տ.) = Մի՛ ափսոսիր խրատել երեխային, որովհետև եթե գավազանով էլ զարկես նրան, չի մեռնի⁵⁰: *Մի՛ լինիր վկայ սուր՝ ընկերի քում, եւ մի՛ խաբիր շրթամբք քովք* (Առակ., ԻԴ) = Ընկերոջդ սուտ վկա մի՛ եղիր և մի՛ խաբիր քո շուրթերով: *Եղերո՛ւք միամիտք իբրև զաղանիս* (Ագաթ., 307) = Աղավինների նման անմեղ եղեք:

գ) *Խոհափիլիսոփայություն. իմաստության տեղն ու դերը մարդու կյանքում*: Օրինակ՝ *Մարդիկ սիրեցին զխաւար առաւել քան զլոյս* (Ագաթ., 226) = Մարդիկ լույսից ավելի խավարը սիրեցին (հավատի և անհավատության մասին): *Մարդ ըստ պատկերի Աստուծոյ արարաւ* (ն. տ., 257) = Մարդն ստեղծվեց Աստծո պատկերով: *Լաւ է յստակ խորհրդով ննջել քան պիղծ խորհրդով աղօթս մատուցանել* (Եզն., 299) = Լավ է մաքուր մտադրությամբ ննջել, քան պիղծ մտադրությամբ աղոթել: *Որոց ոգիքն թուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն, յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է բնութիւն մարմնոյ* (Եղ., II յեղ.) = Ում հոգիները թուլացած են երկնավոր առաքինությունից, սաստիկ երկյուղած է և մարմնի բնությունը: *Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է* (ն. տ., II յեղ.) = Չգիտակցված մահը մահ է, գիտակցված մահը՝ անմահություն (գաղափարի՝ հավատի համար զոհվելու մասին): *Կոյր զրկի ի ճառագայից արեգական, եւ տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց* (ն. տ.) = Կոյրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգետը՝ կատարյալ կյանքից (հավատի՝ իմաստության՝ անմահության մասին):

⁴⁹ Հմմտ. *Մի՛ արկանիցեք զմարգարիտս ձեր առաջի խոզաց* հոմանշային կայուն կապակցությունը:

⁵⁰ Հմմտ. *Ապրակով սնված տղան մորը կուրախացնի* արդի հայերենյան կայուն կապակցությունը:

Լաւ է կոյր աջօք, քան կոյր մտօք (Ն. տ.) = Լավ է աչքով կոյր լինել, քան մտքով կոյր (իմաստության մասին): Թագաւոր եթէ ոչ ունի զիմաստութիւն արօռակից իւր, ոչ կարէ ի վիճակին իւրում վայելուչ գոլ (Ն. տ.) = Թագավորը եթէ իմաստուն չէ, չի կարող իր վիճակի մեջ վայելուչ լինել⁵¹: Երկիր՝ թերահաւատութեան է նշանակ (Ն. տ., V յեղ.) = Վախը թերահավատության նշան է: Իմաստութիւն յելս ճանապարհաց գովի (Առակ., Ա.) = Իմաստությունն աղաղակում է դրսում: Լաւ է իմաստուն, քան հզօր, եւ հանճարեղ, քան զայն, որ ունիցի դաստակերտս մեծամեծս (Առակ., ԻԴ – Իմաստունը լավ է հզօր մարդուց, և խոհեմ մարդը՝ բազում դաստակերտներ ունեցողից):

դ) Դատողություններ Աստուծո արդար դատաստանի մասին: Օրինակ՝ Հատուցէ մարդոց ըստ իւրաքանչիւր գործոց նոցա (ԱԲ, 497) = Հատուցելու է բոլոր մարդկանց համաձայն իրենց գործերի: Ըստ գործոց մեղաց մերոց հատուցանէ մեզ Տէր (Բուգ., 165) = Տերը հատուցելու է մեզ ըստ մեր մեղքերի):

2. Անձի հոգևոր հատկանիշներին⁵², հոգեբանական վիճակներին վերաբերող կայուն կապակցություններ: Իմաստային այս խմբին պատկանող հաղորդակցական ԿԿ-ները ևս կարելի է ենթարկել ներքին խմբավորման՝ ըստ այդմ տարբերակելով թեմատիկ հետևյալ ենթախմբերը.

ա) Դատողություններ անձի մտավոր-հոգևոր հատկանիշների մասին, վերջիններիս (դրական կամ բացասական) գնահատական: Օրինակ՝ Անկարօք գոլով ըստ բնական պիտոյից, սակայն ի պէտս փառացն անհազ են (ԱԲ, 261) = Թեպետև զուրկ չեն բնական բարիքներից, սակայն փառքի հարցում անհազ են: Պարտ է արդարոյն լինել մարդասէր (Ն. տ., 276) = Արդարը պետք է մարդասեր լինի: Կոյր կուրի յորժամ առաջնորդէ՝ սխալ է (Ն. տ., 607) = Սխալ է կույրի կողմից կույրին առաջնորդելը (անտեղյակության՝ տգիտության մասին): Աշակերտք հեղգք առ ուսումն և փոյթք առ ի վարդապետել (Խոր., 364) = Աշակերտներն ուսման մեջ՝ ծույլ, իսկ ուսուցանելու մեջ՝ փութաջան: Անգործ մեղու լաւ է, քան զժիր պիծակ (Եզն., 310 – Անգործ մեղուն ժիր պիծակից լավ է (մարդու աշխատասիրության մասին):

⁵¹ Հմմտ. Մարդն է տեղը զարդարում, ոչ թե տեղը՝ մարդուն լատինական ծագման հոմանշային հաղորդակցական կայուն կապակցությունը արդի հայերենում:

⁵² Անձի արտաքին հատկանիշ է ցույց տալիս՝ Թէպէտ էր մարմնով փոքր, այլ ոչ որքան զՄակեդոնացին Աղեքսանդր (ԱԲ, 121) = Որքան էլ փոքրամարմին էր, Ալեքսանդր Մակեդոնացու չափ չէր, հաղորդակցական կայուն կապակցությունը:

բ) *Դատողություններ անձի հոգեբանական վիճակների մասին*: Օրինակ՝ *Քսրմունք գնան ընդ անդամսն* (ԱԲ, 114) = Մարմնով սարսուռ է անցնում (սաստիկ վախենում է): *Իբրեւ յաղբերակաց հոսէին յաչաց իւրեանց* (Ն. տ., 121) = Նրանց աչքերից արցունքը հոսում էր ինչպես աղբյուրից: *Որպէս ի ծովու ալեկոծիմք* (Ն. տ.) = Ալեկոծվում ենք ինչպես ծովի մեջ: *Համբերութեան մեզ պէտք են* (Ն. տ., 277) = Համբերության կարիք ունենք (Համբերել է պետք): *Սարսափին գայ զօսկերօքն* (Եզն., 177) = Ոսկորները դողում են (սարսափում է): *Տրտում եմ, անմխիթար մինչև ի մահ* (Փարպ., 197) = Չափազանց տխուր՝ անմխիթար եմ: *Կարեւեր եմ մերձ ի մահ* (Ն. տ., 198) = Խիստ տխուր՝ վիրավոր եմ: *Խոցոտեցին զիս ի մահ* (Ն. տ.) = Սաստիկ խոցեցին, ցավ պատճառեցին ինձ:

գ) *Անձի հոգեբնախոսական գործունեություն*: Օրինակ՝ *Շատախօսութեանն հոսանք իբրեւ յաղբերէ դիմեն* (Խոր., 249) = Խոսքերը բխում են ինչպես աղբյուրից (Սաստիկ շատախոսում են): *Բանիք իւրեանց խոցեն որպէս սրով* (ԱԲ, 121) = Իրենց խոսքերով խոցում են ինչպես սրով (խոսքերով սաստիկ ցավ են պատճառում): *Մի՛ խօսիր ընդ մեզ իբրեւ զտղայս* (Ն. տ.) = Մեզ հետ մի՛ խոսիր ինչպես երեխաների հետ (Մի՛ խաբիր մեզ): *Խոստանայ ի վեր քան զմարդ, և քան զմծիխ ազդել ոչ կարէ* (Ն. տ.) = Մարդու ուժերից վեր խոստումներ է տալիս և ոչինչ չի կարողանում անել: *Իբրեւ զանխրայր և զաներկիւղստամբակս խօսիս* (Եղ., 184) – Անխրատ և անվախ անհնազանդների պես ես խոսում (խիստ հանդուգն ես խոսում)⁵³:

3. *Որևէ գործընթացի կամ բնության երևույթի վերաբերող կայուն կապակցություններ*: Հաղորդակցական ԿԿ-ների իմաստային այս խմբում ի հայտ են գալիս թեմատիկ հետևյալ ենթախմբերը.

ա) *Բնության երևույթներ*: Օրինակ՝ *Ժամ ընդ երեկոյ կոյս էր խոնարհեալ* (ԱԲ, 124) = Օրը երեկոյացել էր (Երեկոյան կողմ էր): *Արդ բարիոք է արեգակն եւ գեղեցիկ բնութեամբ* (Եզն., I, 9) = Արդ բարի է արեգակը և բնությով գեղեցիկ:

բ) *Որևէ երևույթի կամ գործընթացի (դրական կամ բացասական) գնահատական*: Օրինակ՝ *Զի՞նչ է յարդ առ ցորենաւ* (ԱԲ, 106) = Հարդն

⁵³ Վերը բերված կապակցությունները պատկերավորության հիման վրա ստեղծված հաղորդակցական կայուն կապակցություններ են: Մասնագիտական գրականության մեջ այդօրինակ կապակցություններն անվանվում են համեմատություն-դարձվածային միավորներ: Խնդրառարկա միավորների մասին հանգամանորեն տե՛ս Խ. Գ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 103-106, Դարձվածային ոճաբանություն, Ե., 2000, էջ 22, Ա. Դ. Назарян, նշվ. աշխ., էջ 112:

ի՞նչ է ցորենի համեմատությամբ (Կարևորն անկարևորից զատել է պետք): *Քան զաւագ բազմացան* (ն. տ., 120) = Սաստիկ բազմացան): *Ճշմարտութեան մօտ է* (ն. տ., 125) = Ճմարտանման է (Խելամիտ է): *Ջամենայն ծառ պտղովն // ի պտղոյն ճամաչեմք* (ն. տ., 296) = Ամեն ծառ իր պտղով ենք ճանաչում (Ամեն գործում կարևորն արդյունքն է)⁵⁴: *Քանզի անպատում է և ի վեր քան զմիտս և զլեզու մարդկան* (Եզն., 263) = Որովհետև անպատմելի է և խելքից՝ մտքից դուրս (Անհավանական է): *Երկու հակառակք իրերաց միմեանց ծախիչք են, որպէս խաւարի լոյս, եւ ջեր սառնամանեաց* (ն. տ., I, ԺԵ) = Երկու իրար հակառակ բաները միմյանց ոչնչացնողներ են, ինչպես լոյսը վերացնում է խավարը, և ջերմությունը՝ սառնամանիքը): *Ջի որ չար ինչ է, նորա եւ ամենայն ինչ վնասակար է* (ն. տ.) = Որովհետև չարի ամեն ինչն է վնասակար (Չարը միշտ մերժելի է): *Չիք ինչ որ բնութեամբ չար է* (ն. տ.) = Էությամբ չար ոչինչ չկա (Չարը բնածին չէ):

գ) *Որևէ երևույթի կամ գործընթացի ավարտ՝ դրական (կամ բացասական) արդյունքով*: *Օրինակ՝ Վազեցիր զինեւ* (ԱԲ, 97) = Ինձ հանգիստ թողեցին): *Անցին զմտաւ* (ն. տ.) = Մտքիցս թան: *Ելեր զխրատով նորա* (ն. տ.) = Նրա խրատն անտեսեցիր (Չլսեցիր նրան): *Անցոյց զքն զմեղս քո* (ն. տ.) = Մեղքերդ վերցրեց քեզանից (Մաքրագործեց քեզ): *Ջանթակէզ հրոյն ապրեցաւ* (ն. տ., 99) = Այրող-փոթորկող կրակից ազատվեց (Մեծ փորձանքից փրկվեց): *Որպէս ի խաւարէն... զերծեալք ի լոյս՝ խնդային* (Փարպ., 16) = Խավարից դեպի լոյս եկածների պես ուրախացան (Անելանելի վիճակից ազատվեցին): *Անսաստութիւնն եղեւ պատճառ մահուան մարդոցն, իբրեւ յանցաւորի* (Եզն., 47) = Անսաստությունը մարդկանց մահվան պատճառ եղավ ինչպես հանցավորների (Ամեն ինչում չափի զգացողություն է պետք):

4. *Հասարակական կյանքին առնչվող կայուն կապակցություններ*: Այս կարգի հաղորդակցական ԿԿ-ներում առանձնացվում են իմաստային հետևյալ ենթախմբերը.

ա) *Մարդ և հասարակություն փոխհարաբերություն*: *Օրինակ՝ Գովեցէ զքեզ ընկերն՝ և մի քո բերան, օտարն՝ և մի քո շրթունք* (ԱԲ, 419) = Թող քեզ ուրիշները գովեն): *Որչափ մեծ է իշխանութիւն, դժուարին է մարդն* (ն. տ., 435) = Որքան մեծ է իշխանությունը, այնքան դժնի է մարդը: *Փառքին համարժեք փոխվում է և մարդը*: *Մոլիս դու, դե՛ռ ուրեմն հարաւի քեզ* (Բուգ. VI, Ը) = Գովե՛լ ես, ինչ է, թե՞ դիվահարվել):

⁵⁴ Հմմտ. *Պտուղը ծառից հեռու չի ընկնում* (Երեխաները ժառանգում են ծնողների բնավորության գծերը):

բ) *Մարդ և տիեզերք փոխհարաբերություն*: Օրինակ՝ *Միթե մե՞ծ ինչ է մարդ քան զերկինս և զերկիր* (Ագաթ., 182) = Մի՞թե մարդը երկնքից ու երկրից ավելի մեծ է (Մարդը ոչինչ է տիեզերքի համեմատ): *Նա աւասիկ իբրեւ զկառս իմն լծեալ ի չորից երիվարաց զաշխարհս տեսանեմք* (Եզն., 17) = Աշխարհն ահա տեսնում ենք որպես չորս երիվարով լծված մի կառք:

գ) *Ազահությունը և շահամոլությունը մարդկային հարաբերություններում*: Օրինակ՝ *Ոչինչ է խտրի ընդ բազումս կամ ընդ սակաւս* (ԱԲ, 114) = Շատի և քչի միջև զանազանություն չկա (Շատի հետևից ընկնելով՝ կարելի է ոչինչ ձեռք չբերել): *Միայն օգտիցն ևեթ հայիք* (ն. տ., 297 – Միայն օգուտի եք սպասում (Միայն շահն է ձեզ հետաքրքրում): *Բարեկամք մեծաբանց բազումք* (ն. տ., 420) = Հարուստների բարեկամները բազում են (Մարդիկ շահամոլ են // Հարուստներին են պատիվ մատուցում):

Այսպիսով՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին: 1) Հաղորդակցական կայուն կապակցությունները մասամբ կամ ամբողջությամբ վերաիմաստավորված կամ ոչ փոխաբերական նշանակություններ ունեցող պատրաստի վերարտադրելի արտահայտություններ են: 2) Դրանք հանդես են գալիս խոսքային հատուկ պայմաններում որպես խոսքի ամբողջական և ինքնուրույն միավորներ:

3) Դրանց ամենակարևոր առանձնահատկություններն են ստորոգումը, հնչերանգը և մտքի ավարտվածությունը: Էական նշանակություն ունեն նաև եղանակավորման, ժամանակի, դեմքի և թվի, հաստատման – ժխտման քերականական կարգերը: 4) Նախադասություն արժեք ունեցող կայուն կապակցությունները, առածները և ասացվածքները՝ որպես խրատական բնույթի դիպուկ արտահայտություններ, ունեն իմաստային-գործառական աղերսներ: 5) Դրանք ենթարկվում են իմաստային (թեմատիկ) դասակարգման՝ արտահայտելով մարդու և նրան շրջապատող աշխարհին վերաբերող տարբեր հատկանիշներ, հարաբերություններ: 6) Առանձին ուշադրության են արժանի կրոնին՝ քրիստոնեական վարդապետությանն առնչվող հաղորդակցական կայուն կապակցությունները, որոնք արտահայտում են աստծուն և աստվածայինին, այլև վերաբերում են իմաստասիրությանն ու բարոյախոսությանը՝ կարևորելով դրանց դերն ու նշանակությունը իրականության մեջ:

Համառոտագրություններ

ԱԲ -Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:

Ագաթ. – Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909:

Առակ. – Առակք Սողոմոնի // Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանաց, Ե., 1997:

Բուգ. – Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883:

Եզն. – Եզնկայ Կողբացոյ Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Եղ. – Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Ե., 1957:

Խոր. – Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913:

Մարկ. – Աւետարան ըստ Մարկոսի //Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանաց,, Ե. , 1997:

Փարպ. – Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տփղիս, 1904:

Л. Н. Аветисян. Семантические группы коммуникативных устойчивых сочетаний в грабаре. Устойчивые сочетания (в дальнейшем: УС) семантически переобразованные (частично или целостно) или непереосмыслённые языковые единицы характеризуются воспроизводимостью. В данной статье по синхронному анализу рассматриваются вопросы семантики коммуникативных УС грабара. Семантически переобразованные коммуникативные УС грабара включают: 1. Унилатеральные УС, 2. идиомы. Коммуникативные УС грабара могут быть распределены по тематическим группам.

L. N. Avetisyan. On the semantic groups of communicative stable compounds in Old Armenian. Stable compounds (therefore SC) are semantically transfiguring (partly or fully) or non-metaphorical language units. They are characterized with ready reproduction. The questions of semantics of communicative SC of old Armenian on synchronic basis are scrutinized in this article. The semantically transfiguring communicative SC of old Armenian are: 1. unilateral SC, 2. idioms. Communicative SC of old Armenian can be divided due to the thematic groups.

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐՈՒՄ

Քան. գիտ. թեկնածու Մ. Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Լեզվի իմացությունը ճշտելու համար սովորաբար հարցնում են, թե որ լեզուն է մայրենի, և որն է օտար: Ենթադրվում է, որ մայրենի լեզվով մարդն ազատ հաղորդակցվում է, կարդում, գրում և հասկանում: Իսկ արդյո՞ք հասկանալի են մայրենի լեզվով շարադրված դասագրքերն աշակերտներին: Պարզելու համար այցելել ենք մի քանի դպրոց՝ և՛ հիմնական, և՛ ավագ, և՛ վարժարան, զրուցել տարբեր առարկաներ դասավանդող ուսուցիչների հետ: Մեր ուսումնասիրության շրջանակներում ընդգրկել ենք 1-12-րդ դասարաններում դասավանդվող հանրակրթական բոլոր դասագրքերը: Խնդիրներ շատ կան՝ և՛ ծրագրային ու բովանդակային, և՛ լեզվական: Մի կողմ թողնելով ծրագրային ու բովանդակային հարցերը՝ ամփոփ ներկայացնենք, թե մայրենի լեզուն խաթարող լեզվական ինչ խնդիրներ կան արդի դասագրքերում:

Նշենք, որ որոշ առարկաների դեպքում ուսուցիչները դասագրքերի ընտրության հնարավորություն ունեն և քիչ թե շատ մատչելի դասագիրքն են ընտրում: Սակայն, այս դեպքում էլ մեկ այլ խնդիր է առաջանում. շարադրանքը մատչելի է, բայց ծրագրային կարևոր հարցեր բացակայում են:

Եթե այսօր դպրոցը աշակերտակենտրոն է, և ուսուցչի դերը նվազագույնի է հասցվում, ապա հակասություն է նկատվում. Դասագրքերը չեն համապատասխանում դրան: Դասագրքում ընդգրկված են այնպիսի նյութեր, որ ուսուցչի կողմից լրացուցիչ բացատրության կարիք ունեն, իսկ այդ դեպքում միասնականությունը խախտվում է, չէ՞ որ բոլոր ուսուցիչները չեն կարող նույն ձևով բացատրել կամ առհասարակ բացատրել:

Այնուամենայնիվ, նշենք, որ բոլոր ուսուցիչներն առանձնացրին գրեթե նույն խնդիրները: Նկատի ունենալով դրանք, ինչպես նաև մեր ուսումնասիրության արդյունքները՝ խմբավորված ներկայացնենք դասագրքերում առկա լեզվական խնդիրները:

Շարադրանքի բարդության խնդիր:

Գուցե դասագրքերի հեղինակները շատ գիտակ են, վաստակավոր գիտնականներ են, ավելի մեծ լսարանների հետ գործ ունեն, բայց երեխայի համար գրված դասագիրքը պետք է նրա տարիքային

առանձնահատկություններին և կարողություններին համապատասխան լինի: Ուսուցիչները նշում են, որ եթե ծնողը չմիջամտի, երեխան շատ բան չի հասկանա: Միտքը պետք է ավելի պարզ ձևով ձևակերպվի, որ երեխան ինքնուրույն, առանց ծնողի կամ ուսուցչի միջամտության, կարդա և հասկանա: Մինչդեռ երեխան մայրենիով շարադրված տեքստը կարդում և չի հասկանում:

Օրինակ՝ Մայրենիի 3-րդ դասարանի դասագրքի բնագրերը շատ բարդ են, այդ տարիքային խմբի համար անհասկանալի: Այսպես, Ֆ. Ռաբլեի «Գարգանտյուա և Պանտագրյուել»-ից մի հատված է տրվում, որը այդ տարիքային խմբի համար բարդ է: Ինչպես պարզեցինք հարցումների ընթացքում, ուսուցիչները դժվարանում են 3-րդ դասարանի աշակերտին բացատրել «սառած խոսքեր» արտահայտությունը: Երբեմն էլ բարբառային բառեր են հանդիպում, որոնք ևս անհասկանալի են այդ տարիքային խմբին, բայց դա, թերևս, հնարավոր է լինում բացատրել, քանի որ մեր միջավայրին հատուկ է⁵⁵:

3-րդ դասարանի երեխային առաջադրանք է տրվում՝ կազմել բայական այսինչ կաղապարով նախադասություն: Տարրական դասարանի երեխան չի հասկանում կաղապար բառը, հետևաբար՝ առաջադրանքը ավելի մատչելի պետք է շարադրել:

Բնագիրական առարկաների դասագրքերում բուհական ծրագրերին համապատասխան նյութ է մատուցվում խիստ գիտական ոճով: Հասարակագիտության դասագիրքը շատ ծավալուն է գրված՝ երկարաշունչ նախադասություններով⁵⁶: Ուսուցիչը ստիպված է լինում յուրաքանչյուր նախադասություն մեկ առ մեկ բացատրել: Այսինքն՝ հնարավոր չէ, որ հանձնարարվի դասը, աշակերտը ինքնուրույն կարդա և հասկանա:

Հայոց պատմության դասագրքում գրաբարով շարադրանք կա, որ խիստ դժվարացնում է ընկալումը: Բացի այդ՝ հայոց պատմության դասագրքերում առատ են տեղանունները, ինչը ևս լրացուցիչ բարդություն է ստեղծում: Կա նաև մեկ այլ խնդիր. 9-րդ դասարանի դասագրքերն ավելի մատչելի են շարադրված, քան 6-րդ և 7-րդ դասարաններինը: Վերջիններս կարծես բուհական ձեռնարկներ լինեն⁵⁷:

Իրավունքի սահմանումները արհեստականորեն բարդեցված են, տրված են շրջուն շարադասությամբ, երկարաշունչ նախադասություն-

⁵⁵ Վ. Ա. Սարգսյան և ուրիշներ, Մայրենի 3, Հանրակրթական դպրոցի 3-րդ դասարանի դասագիրք, Ե., 2014, 160 էջ:

⁵⁶ Ս. Պետրոսյան և ուրիշներ, Հասարակագիտություն 10, Ե., 2009, 240 էջ:

⁵⁷ Է. Գևորգյան և ուրիշներ, Հայոց պատմություն 9, Ե., 2014, 192 էջ: Ա. Մելքոնյան և ուրիշներ, Հայոց պատմություն 6, Ե., 2013, 176 էջ: Ա. Մելքոնյան և ուրիշներ, Հայոց պատմություն 7, Ե., 2014, 176 էջ:

ներով: Ուսուցիչը ստիպված է լինում սեփական սահմանում մշակել և ներկայացնել, որի իմաստը նույնն է լինում, սակայն ձևակերպման փոփոխությունը թույլ է տալիս ըմբռնել իմաստը: Կարծում ենք՝ աշակերտը իրավունքի դասագրքում բարդ բառեր սովորելու նպատակ չունի, հետևաբար՝ կարելի է նյութը մատուցել շատ մատչելի բանապաշարով:

Ուսուցիչները նշում են, որ աշակերտը ֆիզիկայի կամ մաթեմատիկայի խնդիրը կարդում է, սկսում է մտածել ոչ թե ֆիզիկայի կամ մաթեմատիկայի մասին, այլ փորձում է հասկանալ լեզուն:

Որպես բարդ շարադրանքի օրինակ նշենք Հասարակագիտության 10-րդ դասարանի դասագրքից մի հատված՝ «Հոգեբանական արտացոլումը հայելային չէ, պասիվ չէ, այն ուղեկցվում է փնտրտուքներով, ընտրությամբ և հանդիսանում է մարդու գործունեության անհրաժեշտ կողմերից մեկը: Մարդու հոգեկանը ոչ միայն արտացոլող, այլ նաև ապրման բնութագիր ունի⁵⁸»: Անշուշտ, նկատելի է, որ աշակերտի համար ոչ մատչելի ձևով է մատուցվում նյութը: Հետևաբար՝ ուսուցիչները ստիպված են լինում դասախոսություններ պատրաստել, մշակել դասագրքի նյութը և մատուցել աշակերտին:

Արտադրված նյութի խնդիր:

Երբեմն դասագրքի նյութն անհասկանալի է ոչ թե շարադրանքի, այլ մեկ ուրիշ պատճառով. պարզապես ավելի բարձր դասարանների դասագրքերից նյութն ուղղակիորեն արտատպված է: Ցանկալի է, որ յուրաքանչյուր տարիքային խմբի համար առանձին դասագիրք գրվի, որը կոնկրետ տվյալ տարիքային խմբի համար նախատեսված նյութը ընդգրկի: Ցանկացած նյութ կարելի է շատ մատչելի ներկայացնել, որ փոքրիկ երեխան հասկանա, և շատ բարդ ներկայացնել, որ անգամ մասնագետներին անհասկանալի թվա:

Տերմինային տարբերակների կամ անճշտության խնդիր:

Մաթեմատիկայի 3-րդ դասարանի դասագրքում հստակ չէ, օրինակ, պատկերները *համընկնելի* թե *համընկնող* են, երբեմն նշվում է մեկը, երբեմն՝ մյուսը, հարց է ծագում՝ արդյոք դրանք նույնն են, թե տարբեր⁵⁹: Որպես տերմինային տարբերակների օրինակներ՝ նշենք հետևյալը՝ ինֆրակարմիր-ենթակարմիր, գերմանուշակագույն-անդրմանուշակագույն-ուլտրամանուշակագույն⁶⁰ (ֆիզիկայի դասագրքեր), վերջերգ-վերջաբան (գրականության դասագրքեր): Քիչ չեն նաև տերմինային անճշտու-

⁵⁸ Ս. Պետրոսյան և ուրիշներ, Հասարակագիտություն 10, Ե., 2009, էջ 113:

⁵⁹ Ս. Մկրտչյան և ուրիշներ, Մաթեմատիկա 3, Ե., 2008, 193 էջ:

⁶⁰ Է. Ղազարյան և ուրիշներ, Ֆիզիկա 12, Ե., 2011, 264 էջ:

թյունները: Այսպես, օրինակ՝ 10-րդ դասարանի հանրահաշվի դասագրքում նշված է *կողմի* երկարություն, մինչդեռ պետք է լինի *կողի* երկարություն⁶¹: Բացի այդ՝ դասագրքերը առատ են տերմիններով: Եվ այն դեպքերում, երբ հնարավոր չէ խուսափել տերմինների կիրառումից, և անհնար է բեռնաթափել դասագիրքը տերմիններից, կարծում ենք՝ անհրաժեշտ է նշել տվյալ տերմինի բացատրությունը, մինչդեռ գործող դասագրքերում սովորաբար տերմինը կիրառվում է, սակայն որևէ բացատրություն չի տրվում: Ցանկալի է, որ դասագրքերում բառարանային հատվածներն ավելի ընդգրկուն լինեն: Կան և՛ քիչ գործածական բառեր՝ հնաբանություններ, և՛ նորաբանություններ, որ որևէ կերպ չեն բացատրվում, բառարան-բառացանկերի առկայությունը դասագրքերում, կարծում ենք, կլուծի այս խնդիրը:

Տառատեսակի և տառաչափի միասնականության խախտման խնդիր:

Տառատեսակի և տառաչափի միասնականության խախտման խնդիր կա դասագրքերում: Շատ կարևոր է, որպեսզի պահպանվի այդ սկզբունքային հարցը, քանի որ Այբբենարանը կազմված է ուրիշ տառատեսակով է, իսկ դրան հաջորդող Մայրենիի դասագրքերը՝ այլ: Եվ աշակերտը, անցում կատարելով Մայրենիի դասագրքերին, չի հասկանում, որ դրանք նույն տառերն են: Մեր հարցումները ցույց տվեցին, որ հատկապես խնդրահարույց են Թ, Հ, Շ տառերը:

Բնագրի և առաջադրանքի անհամապատասխանության խնդիր:

Դասագրքերը վերահրատարակելիս պետք է շատ ուշադիր լինել, որպեսզի բնագիրը և առաջադրանքը համապատասխանեն: Օրինակ՝ Մայրենիի 3-րդ դասարանի դասագրքի 102-103 էջերում տրված է Ղ. Սիրունյանի «Մեր Անդրանիկը» բնագիրը, նյութին հաջորդող առաջադրանքը, սակայն, վերաբերում է նախորդ հրատարակության դասագրքի բանաստեղծությանը, որը նոր դասագրքում չկա⁶²:

Մտքի անճշտության խնդիր:

Միայն ձևակերպված մտքեր կան դասագրքերում: Այսպես, օրինակ՝ *Ավյրոմեքենան* բարձել են 4 տոննա ձմերուկ⁶³: Կամ՝ «Անհայտ նվազելին գտնելու համար տարբերությունը գումարում ենք *հանելին*»: Անհայտ

⁶¹ Գ. Գևորգյան, Ա. Սահակյան, Հանրահաշիվ և մաթեմատիկական անալիզի տարրեր: Հանրակրթ. դպր. 10-րդ դաս. դասագիրք (ընդհանուր և հումանիտար հոսքերի համար), Ե., 2009, էջ 62:

⁶² Վ. Ա. Սարգսյան և ուրիշներ, Մայրենի 3, Հանրակրթական դպրոցի 3-րդ դասարանի դասագիրք, Ե., 2014, 160 էջ:

⁶³ Ս. Մկրտչյան և ուրիշներ, Մաթեմատիկա 3, Ե., 2008, էջ 109:

հանելին գտնելու համար նվազելիից հանում ենք տարբերությունը»⁶⁴: Կամ՝ 1 սմ կողմով *քառակուսուն* անվանում են նաև 1 քառակուսի սանտիմետր⁶⁵ (ընդգծումները մերն են՝ Մ. Ս.):

Քերականությանն առնչվող խնդիրներ:

Հանրակրթական ծրագրով մինչև 4-րդ դասարան քերականություն չի դասավանդվում: Սակայն ուսուցիչները կամընտրական հիմունքներով կիրառում են Հ. Ավագյանի «Պատկերազարդ քերականություն» դասագիրքը, որպեսզի աշակերտը մինչև 4-րդ դասարան կարողանա քերականության մասին տարրական պատկերացում կազմել: Գործող դասագրքերում դա էական բացթողում են համարում գրեթե բոլոր ուսուցիչները: Քերականական որևէ նյութ չկա դասագրքում: Ուսուցիչը ինքը պետք է փնտրի, ներկայացնի լրացուցիչ քերականական աշխատանքներ: Այսպես, չի կարելի երեխային 4 տարի չասել, որ այսօր-ը գրվում օ-ով, և միայն 5 տարի անց ներկայացնել, թե դա գրվում է օ-ով, ոչ թե ո-ով:

Ինչպես նշում են ուսուցիչները, Վ. Սարգսյանի «Այբբենարանը» շատ լավ է, որ խաղարկային գիրք է, բայց լրիվ խարխլում է երեխայի ընկալմամբ վանկի գաղափարը: Այսպես, դասագրքում նկարված է աղջիկների պար, և երեխան կողքի վանդակում ավելացնում է –*ան* մասնիկը՝ ստանալով *պարան* բառը: Ի վերջո կարծում է, որ *պարան* բառը այդպես էլ վանկատվում է՝ *պար-ան*:

Ուղղագրության միասնականության խնդիր:

10-րդ դասարանի դասագրքում⁶⁶ խախտված է ուղղագրության միասնականությունը. նյութի որոշ հատվածներ գրված են աշխարհաբար թարգմանությամբ, որոշ հատվածներ գրաբար: Մինչդեռ 12-րդ դասարանում ավարտական քննությունների ժամանակ անհրաժեշտ է միայն բնագրի իմացությունը, այսինքն՝ գրաբար: Հետևաբար՝ պետք է ոչ միայն պահպանել ուղղագրության միասնականությունը, այլև հստակ ներկայացնել, թե ինչ սկզբունքներով են նույն հեղինակի տարբեր գործեր միևնույն դասագրքում տարբեր ուղղագրություններով ներկայացվում:

Հատուկ անունների գրության խնդիր:

Դասագրքերում կա նաև բաղադրյալ հատուկ անունների գրության խնդիր: Լեզվի դասերին հստակ կանոններով սովորեցնում են աշա-

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 136:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168:

⁶⁶ Վ. Ներսիսյան, Լ. Մնացականյան, Հայ գրականություն 10, Ե., 2014, 208 էջ:

կերտին, թե ինչպես պետք է գրել այս կամ այն հատուկ անունը: Իսկ այդ նույն աշակերտը գրականության կամ պատմության դասագրքում տեսնում է, որ, օրինակ, Խոր վիրապի վիրապ-ը գրված է մեծատառ, և խառնաշփոթ է առաջանում, թե որ տարբերակն է ճիշտ: Կամ, օրինակ, Կիլիկիայի թագավորությունը գրված է մեծատառ ևն (10-րդ դասարանի դասագրքեր): Հանդիպում են նաև հատուկ անունների ոչ միասնական գրության ձևեր, ինչպես օրինակ՝ Այնշտայն-էյնշտեյն (բնագիտական դասագրքեր):

Դասագրքի ոչ ճիշտ ստեղծման խնդիր:

Ուսուցիչների մի խումբ համոզված է, որ դասագրքերի խնդիրները հիմնականում պայմանավորված են նրանով, որ տարիներ առաջ որոշում կայացվեց, որ ընդունելության քննությունների նյութը պետք է լինի դասագրքերից: Հետևաբար՝ դասագրքերը ծանրաբեռնվեցին անիմաստ տերմինաբանությամբ, բարդ նյութով, խրթին շարադրանքով և աշակերտի կրթական մակարդակին ոչ հարիր նյութի մատուցմամբ: Ոչ թե ընդունելության քննությունների նյութն է համապատասխանում դասագրքին, այլ ճիշտ հակառակը՝ ընդունելության ծրագրին համապատասխան դասագրքեր են կազմվում:

Բացի այդ՝ դասագրքերում կան խրթին նյութեր, որ հանրամատչելի չեն, դրանք հասկանալի են դասարանի մի ստվար հատվածի համար: Այդ նյութերը կարելի է մատուցել օժանդակ ձեռնարկների մեջ, որ ուսուցիչը կարող է հանձնարարել առավել ընդունակ և օժտված աշակերտներին, բայց այդ նյութը ոչ մի կերպ չի կարելի ընդգրկել հանրակրթական դասագրքերում:

Ողջունելի է, որ հայալեզու գրականություն է ստեղծվել, բայց դա միայն բավարար չէ: Դասագրքի ստեղծման աշխատանքներին պետք է մասնակից լինի մասնագետների մի մեծ խումբ՝ և՛ տվյալ ոլորտի մասնագետներ, և՛ մանկավարժներ, և՛ տարիքային հոգեբաններ, և՛ որակավորված թարգմանիչներ:

Լեզվի դասագրքերում (7-9-րդ դասարանների դասագրքեր) առաջադրանքների համարակալումները նշված են հայոց այբուբենի տառերով, լավ է, անշուշտ, բայց երբ նույն էջում մի քանի Ա է լինում, դժվարություն է առաջանում, հասկանալի չէ, թե ուսուցիչը որ առաջադրանքը նկատի ունի:

Միալ թարգմանության խնդիր:

Բնագիտական առարկաների դասագրքերը հիմնականում թարգմանական դասագրքեր են: Հաճախ խնդիրներ են առաջանում սխալ

թարգմանության պատճառով: Օրինակ՝ 11-րդ դասարանի դասագրքում⁶⁷ (էջ 193) գրված է, որ լույսն ունի նաև *բնախոսական* ազդեցություն, ինչպես նշված է 9-րդ դասարանի դասագրքում: *Բնախոսական* տերմինը ուսուցիչներին անհասկանալի է, 9-րդ դասարանի դասագրքում որևէ դիտարկում այս մասին չկա: Ինչպես փաստում են ուսուցիչները, փորձել են կապ հաստատել դասագրքի հեղինակների հետ և ճշտել իմաստը, պարզվել է, որ հեղինակներից որևէ մեկը դա չի գրել, դա ընդամենը թարգմանված հատված է, որ հավանաբար սխալ թարգմանության հետևանքով տեղ է գտել դասագրքում: Նման դեպքերում, կարծում ենք, պետք է առնվազն փակագծում նշել հայտնի միջազգային տարբերակը, կամ հղում ներկայացնել, տողատակում բացատրել:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ առաջարկում ենք.

1. պահպանել գրագիտության, ուղղագրության, կետադրության տարրական կանոնները,
2. պահպանել ուղղագրության միասնականությունը,
3. պահպանել միջառարկայական կապերը,
4. ներկայացնել բառացանկ-բառարաններ,
5. դասագրքերը կազմել տվյալ տարիքային խմբի ընդունակություններին, կարողություններին, կրթական մակարդակին համապատասխան,
6. դասագրքաստեղծման գործընթացում ընդգկել ոչ միայն տվյալ առարկայի մասնագետների, գիտնականների, այլև ուսուցիչների, տարիքային հոգեբանների, ինչպես նաև որակավորված թարգմանիչների:
7. վերականգնել տարրական դասարաններում քերականության դասաժամերը:

⁶⁷ Է. Ղազարյան և ուրիշներ, Ֆիզիկա 11, Ե., Ավագ դպրոցի 11-րդ դասարանի դասագիրք ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար, Ե., 2010, 368 էջ:

Мери Саргсян.- Языковые проблемы в школьных учебниках.-

Человек свободно общается, читает, пишет на родном языке. Но понятны ли ученикам школьные учебники, написанные на их родном языке. Чтобы узнать это, мы организовали визиты в начальные и средние школы, колледжи, поговорили с учителями разных предметов. Наше исследование включало все учебники государственной общеобразовательной школы, преподаваемые в 1-12 классах.

В данной статье представляются языковые проблемы, искажающие язык современных учебников.

Meri Sargsyan.-Language problems in school textbooks.-The person freely communicates, reads, writes in his native language. But whether the pupils understand the school textbooks written in their native language. To learn it, we have organized a visit to elementary and high schools, colleges, have talked to teachers of different subjects. Our research included all textbooks of the public comprehensive school taught in grades 1-12.

This article presents language problems distorting language of modern textbooks.

ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ ԴԵՐԸ ՏԵՔՍՏՈՒՄ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ա. Գ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Հենքը (տեքստը) , ըստ Գ. Զահուկյանի (և ոչ միայն), երկալանային բարձր մակարդակի միավոր է՝ բովանդակության և արտահայտության պլաններով: Հենք կազմող պարբերությունների ներսում, ինչպես և նրանց միջև մեծ մասամբ առկա են նույն հարաբերությունները, ինչ բարդ նախադասության (լիասույթի) բաղադրիչների միջև: Հենքի բնույթով պայմանավորված՝ փոխվում են այդ բաղադրիչների կապակցման եղանակներն ու միջոցները:

Ներհենքային կապի միջոցներ կարող են դառնալ նաև վերաբերմունքային իմաստ ունեցող խոսքի մասերը (ծայնարկությունները և եղանակավորող բառերը)՝ վերաբերմունք հաղորդելով հենքի (տեքստի) բաղադրիչների արտահայտած մտքին: Ընդ որում, վերաբերմունքային բառերը՝ իրենց տարբեր տեսակներով և դրսևորումներով, կարող են լինել տարբեր (հաստատում, ժխտում, երկբայություն և այլն): հենքում արտահայտված նոր միտք կա՝մ հաստատել, կա՝մ ժխտել, երկբայել և այլն արդեն եղած միտքը:

Եղանակավորող բառերը և ձայնարկությունները արտահայտում են խոսողի մտածական-դատողական և զգացական վերաբերմունքը նախադասության որևէ անդամի կամ ամբողջ նախադասության մտքի նկատմամբ⁶⁸: Խոսքիմասային այդ միավորները, ինչպես գիտենք, զուրկ են նյութական իմաստից և նախադասության անդամ չեն դառնում:

Զայնարկությունների վերաբերյալ Գ. Զահուկյանը գրում է. «Սրանք հաճախ կարելի է դիտել որպես զգայական, կամային, իմացական բնույթի բայերով արտահայտված նախադասությունների յուրատեսակ փոխակերպումներ (Վա՛յ - Ես ցավ եմ զգում և այլն)»⁶⁹:

Հենքում հաղորդողի, հաղորդակցի, հաղորդման առարկայի միջև գոյություն ունեցող հարաբերության անցումները պայմանավորված են նրանց բնույթի փոփոխությամբ (հաստատում, ժխտում, ուրախություն, ափսոսանք և այլն):

Իբրև օրինակ՝ քննենք Վ. Դավթյանի «Ասք սիրո և սրի» պոեմից մի հատված, որում իբրև բնաբան բերվող «Օ՛, սուր չառնեք, մարդիկ,

⁶⁸ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1965, էջ 507:

⁶⁹ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Լիբանան-Անթիլիաս, «Համազգային» հրատ., 2000, էջ 27:

ընդդեմ սիրո ...» վերաբերմունքային նախադասությունը կրկնվում է մի քանի անգամ խտացնելով խոսքի հիմնական բովանդակությունը.

Եվ ի՞նչ ... Սերը մեռավ ...

Աստվածներ հայոց, զայրացած ու վրդով,

Թողին իրենց գահերն ամպածրար

Ու փակվեցին մթին անձավներում ...

Աստվածներից թափուր հայոց հողին

Արհավիրքներ իջան այնուհետև ...

Հիմա լարեմ փանդիոս ու ոգելով ասեմ.

Ասեմ կրկին անգամ ու բյուր անգամ ասեմ.

Օ՛, սուր չառնեք, մարդիկ, ընդդեմ սիրո ...

Եվ բնության,

Մարդու բնության դեմ,

Օ՛, սուր չառնեք, մարդիկ, Օ՛, սուր չառնեք մարդիկ ... (Վ. Դավթյան, էջ 46)

Բնաբանի՝ «Օ՛, սուր չառնեք, մարդիկ, ընդդեմ սիրո...» նախադասության մեջ հաղորդողի կողմից հաստատվող հարաբերության բաղադրիչների բառերով լրիվ տրված չլինելն արտահայտված է քերականորեն՝ կախման կետերով (...), որի մասին իմանում ենք պոեմից: Պոեմի բովանդակությունը հաղորդային պլանում է, իսկ հաղորդակցային կամ, Գ. Ջահուկյանի բառերով ասած, հաղորդակցական տեքստային պլանում այն տեղեկություններն են, որոնք ի հայտ են բերում խոսողի՝ հաղորդման վերաբերյալ զգացմունքները, և խոսակցի՝ հաղորդման նկատմամբ վերաբերմունքը, գնահատումը ու հարաբերումը համատեքստին: Այնուհետև, բերված հատվածում կապակցումը կատարվում է ոչ միայն «ցավ, վիշտ» արտահայտող *օ՛* ձայնարկության միջոցով, այլև նախահենքային, առմիջուկային բաղադրիչ բնաբանի կրկնությամբ՝ նրա իններորդ և վերջին տողերում:

Մեկ այլ դեպքում ներհենքային բաղադրիչների կապակցումը կատարվում է «ափսոսանք, հաճելիություն» արտահայտող ձայնարկությամբ: Օրինակ՝ «*Կյա՛նք, դու ես հյուսում շքեղ, գարնանային անուրջները, բոլոր երգերը ծաղկաբույր, սակայն դաժան մահը ցնդում է անուրջները և երգերը չքնաղ: / Կյա՛նք, դու ես ձևում ու կաղապարում գեղեցիկ իրերը և ներդաշնակում աստղերի պարսր, սակայն անիմաստ մահը հյուծում է դաշն ձևերը գեղեցկության և թոհուրոհի վերածում աստղերի համերգը: / Ավա՛ղ և բյուր ավա՛ղ կյանքին» (Ավ, Իս., Անանդան և մահը, էջ 410):*

Բերված օրինակը, իբրև մեկ ամբողջական հատված, կառուցված է երեք առանձին պարբերությամբ (բերված կից գծիկով – Ա. Բ.). լեզենդի հաղորդային պլանը նրա բովանդակությունն է, իսկ հաղորդակցային պլանում դրսևորվում են խոսողի զգացմունքները և խոսակցի վերաբերմունքը հաղորդման նկատմամբ, այլև հարաբերումը խոսքաշարին: Պարբերությունները կապակցվում են մի կողմից՝ «կյանք» բառի շեշտումով և կրկնությամբ, մյուս կողմից՝ «ավա՛ղ» ծայնարկության բացականչական կրկնությամբ՝ արտահայտելով ափսոսանքի, թերևս նաև ցավի զգացում պարբերություններում արտահայտված մտքի նկատմամբ:

Մեկ այլ օրինակ՝ «Բայց ահա պոչը և անիվները դիպան գետնին. դա վերջին դյույմն էր: Քամին պտտեց ինքնաթիռը, վերջինս տեղապտույտ տվեց և գետնի վրա շրջան գծեց, իսկ հետո հանդարտվեց և լռություն տիրեց»: / «Ա՛խ, ինչ լռություն էր, ի՞նչ անդորր: Նա ունկնդրում էր, զգում իր ամբողջ էությամբ: Եվ հանկարծ հասկացավ, որ ինքը կապրի» (Ջեյմս Օլորիջ, Վերջին դյույմը, էջ 54):

Այս երկու պարբերությունները կապակցվում են «ա՛խ» ծայնարկության միջոցով՝ արտահայտելով հաճելիության զգացում նախորդ պարբերության արտահայտած մտքի նկատմամբ: Պարբերությունները կապակցվում են նաև լռություն բառի կրկնությամբ:

Այնուհետև, Բակունցի «Այու սարի լանջին» պատմվածքի մի հատվածում, մեջբերվող խոսքը պարբերության մեջ գրավում է նախադաս դիրք, որն ուրախության զգացում արտահայտող «ջա՛ն» ծայնարկության միջոցով կապ է ստեղծում երկու պարբերությունների միջև. «Պետու ականջին հասավ կովի բառաչի ծայն, որ գյուղի կողմից էր գալիս: Նա նայեց, բառաչի ծայնը մեկ էլ լսվեց: / - Ջա՛ն, մարալ, սովա՛ծ ես մնացել, - ասեց ինքն իրեն և մտքում դրեց տավարն առավոտ կանուխ Այու սարի կողմը քշելն, ուր խոտը համեղ էր և առատ» (Ա. Բակունց, էջ 65):

Զայնարկությունները կապակցական դեր են կատարում ոչ միայն պատմողական խոսքում, այլև երկխոսություններում: Օրինակ՝ «Իրար առողջություն հարցնելուց ետը հյուրերը սկսեցին պատմել իրենց ներս մտնելու պատմությունը, և դուրս եկավ մի ահագին պատմություն: /- Օ՛Ֆ, սիրտս մաշել է, - գանգատվում էր տիկին Նատոն, թե իմանաք՝ ինչ եմ քաշում ես դրա ձեռիցը: Ասում եմ՝ դուրս անենք կորչի, բայց դե Արտեմի բնավորությունը գիտեք էլի, ասում է՝ մեղք է, գեղացի երեխա է, թող կենա, մի կտոր հաց է, ուտի, կսովորի ... Ախր էլ երբ ... սիրտս մաշեց ... : / - Օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ, էդ ծառաների բանն էլ մի՛ ասի, - էս ու էն կողմից սկսեցին բողոքել տիկին հյուրերը» (<. Թումանյան, «Գիքորը», չֆ 319):

Այստեղ դրսևորվում են, հաղորդման հետ կապված, խոսողի դժգոհությունը և խոսակցի՝ հաղորդման նկատմամբ վերաբերմունքը և

հարաբերումը համատեքստին (կոնտեքստին): Պարբերությունները կապակցվում են «օ՛ֆ, օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ» դժգոհություն արտահայտող ձայնարկությունների միջոցով:

Ներհենքային կապի միջոց են, ինչպես նշեցինք, եղանակավորող բառերը: Օրինակ՝ Վ. Դավթյանի «Ասք Մաշտոցի մասին» պոեմից, որի բնաբանն է՝ «Խոսեց մեր լեզուն, // Հոգուն թն դարձավ ու հանճարին՝ սյուն» նախահենքային, առմիջուկային բաղադրիչը.

«Ապրելու համար մեզ զարմանալի այդ հրաշքն էր պետք ...

Եվ գեղջուկ մի այր,

Որ զորական էր, սրի տիրապետ,

Հանճարեց, խորհեց,

Որ անհնար է այդ սուրբ հրաշքը լոկ սրով անել,

Որ այդ հրաշքի արարման համար

Պետք է լույս հանել ...

Հրաշքի համար, *այո*,՝ լույս էր պետք»:

Պոեմի բովանդակությունը տրվում է հաղորդային պլանով: Հաղորդակցային պլանի տեղեկությունները առաջացնում են խոսողի վերաբերմունքը հաղորդման վերաբերյալ, խոսակցի գնահատականը՝ հաղորդման նկատմամբ «*այո*» հաստատական եղանակավորող բառով և հարաբերումը խոսքաշարին:

Մեկ այլ օրինակ ժամանակակից մամուլից՝ «Հին աշխարհի գրողի մտքով իսկ չէր անցնում արժևորվել իր ժամանակակիցների կողմից: Հին Եգիպտոսի գրողը համոզված էր, որ գիրն ավելի երկար կապրի, քան բուրգերը: *Արդարև*, այդպես է» («Գրական թերթ», 11. 12. 2015 թ.): Բերված օրինակից երևում է, որ տվյալ տեղեկություններից ելնելով՝ խոսողն արտահայտում է իր վերաբերմունքը հաղորդման վերաբերյալ, իսկ խոսակիցը՝ իր գնահատականը հաղորդման նկատմամբ «*արդարև*» հաստատական եղանակավորող բառով և հարաբերումը համատեքստին (կոնտեքստին):

Հաստատական վերաբերմունք կարող են արտահայտել եղանակավորող բառերը՝ որպես ներտեքստային կապի միջոց, նաև երկխոսության ժամանակ: Օրինակ՝ «Ես այդ չեմ հարցնում: Ուզում եմ ասել՝ հասկացա՞ր, որ բարեկամս, որի անունից անում եմ պատմությունը, այդ ես ինքս եմ: /-*Իհարկե*, դա գրական մի որոշ ձև է: /-Էլի չհասկացար: Ուզում եմ ասել, որ պատմվածքիս հերոսը ես ինքս եմ, և ամբողջ պատմվածքն էլ զուտ իրողություն է: /-Այդ ես չգիտեի» (*Նար-Դոս*, «Սպանված աղավնի», էջ 357):

Բերված օրինակում «*իհարկե*» եղանակավորող բառը գործածվել է իբրև պատասխանական բառ, որով էլ հաստատվում է խոսակցի միտքը հաղորդման վերաբերյալ՝ դառնալով յուրօրինակ կապակցման միջոց:

Երկխոսության ժամանակ կապակցական դեր են կատարում «*այո*» և «*ոչ*» պատասխանական եղանակավորող բառերը, որտեղ «*այո*»-ն ունի նաև նախադասության արժեք: Օրինակ՝ «Կռապաշտները, որ ամոթահարված և քստմնած էին, այդ ծայրահեղ եղեռնագործությունը տեսնելով՝ էլ չհամբերեցին, և բարձրաձայն աղաղակեցին. «Մեծ է քրիստոնեից աստվածը, դժոխք է մեհյանը, դևեր են կուռքերը, սատանայք են քուրմերը, կոտորենք, ջնջենք, սատկացնենք սրանց ...: /- Ո՛չ, ո՛չ, - գոչեց թագուհին, սպասեցեք, չմոտենաք տաճարին, ձեռք չտաք քուրմերին, նրանց պատժելու իրավունքն իմն է: / - Ուրեմն դու հոժա՞ր ես մի արհեստ սովորելու, - հարցրեց մայրը: / - Այո՛: /- Բայց ուղիղն ասա, ինչո՞ւ համար ես ուզում սովորել, արհեստի կարևորությունն զգալով, թե՞ Անահիտին արժանանալու համար» (Ղ. Աղայան, «Անահիտ», չֆ 356):

Բերենք մի հատված Վրթ. Փափագյանի «Լուր-դա-լուր» պոեմից, որտեղ ներտեքստային կապակցման միջոց է «*մի՞թե*» երկբայական եղանակավորող բառը: «Լո՛, լո՛, լո՛, Սև ջրի չոբան, սար ու ձորը մղկտացնող, ջիվան, գազան մեղմացնող, քար ու ծառ հուզող չոբան: Ինչո՞ւ հիմարի պես հավատացիր աղային, ինչո՞ւ բարձրացար ծայրն աշտարակի...: /Լո՛, լո՛, լո՛ ... Մի՞թե քուրդն այնքան անազնիվ եղավ, որ սերը ծաղրեց: Մի՞թե նրա խիղճը կորավ, աստվածը մոռցավ: Խեղճ Հասոյին ինչո՞ւ շեյթանի բաժին արավ, աշխարհը լաց ու սուգի մեջ դրավ ... Լո՛, լո՛, լո՛...»

Հաղորդակցային պլանից տեղեկանում ենք այն ամենի մասին, որի հաղորդման վերաբերյալ խոսողի վերաբերմունքն է դրսևորվում և խոսակցի երկբայական գնահատականը հաղորդման նկատմամբ և հարաբերումը համատեքստին: Բերված օրինակում երկու պարբերությունները և երկրորդ պարբերության երկրորդ նախադասությունը կապակցվում են «*մի՞թե*» եղանակավորող բառով և «*լո՛, լո՛, լո՛*» ձայնարկության կրկնությամբ:

Այնուհետև, Ալ. Շիրվանզադեի «Քառս» վեպից բերվող հետևյալ հատվածում պարբերությունները կապակցվում են «*ահա*» ցուցական եղանակավորող բառով. «Նա բավական հայտնի գործարանատեր էր, խելոք վաճառական. այսքանը հերիք էր: Նա գիտեր իր դիրքը պահպանել բոլորի մոտ և ոչ մի առիթ ձեռքից բաց չէր թողնում իր վարկն այսպես կամ այնպես բարձրացնելու համար: /Ահա այսպիսի առիթ համարեց նա թեմական առաջնորդի ներկայությունը և մի օր նրան հրավիրեց ճաշի իր գործարանը, որ գտնվում էր Սև քաղաքում: / Սև քաղաքը, արդարև, սև էր, որպես կախարդական մի աշխարհ, որ

կրում էր իր վրա աստվածային անեծքի դրոշմը: Գիշեր-ցերեկ ծխնելույզներից առատորեն դուրս սլացող մուրը ներկում և ապականում էր ամեն ինչ, որ կար այստեղ, սկսած շինանյութերից մինչև երկինքն ու թռչունները»:

Բերված օրինակում երկրորդ պարբերությունը կապակցվում է առաջինի հետ ահա ցուցական եղանակավորող բառով և «*առիթ*» բառի կրկնությամբ, իսկ երրորդ պարբերությունը կապվում է երկրորդ պարբերության հետ «*սև քաղաք*» բառակապակցության կրկնության միջոցով, որի սև լինելը հաստատվում է «արդարև» եղանակավորող բառով՝ իբրև խոսակցի գնահատական հաղորդման վերաբերյալ և հարաբերումը համատեքստին (կոնտեքստին):

Հ. Թումանյանի «Եղջերուի մահը» պատմվածքի հետևյալ հատվածում կապակցումը կատարվում է տարբեր իմաստ արտահայտող վերաբերմունքային բառերով. «Անտառը հառաչանքով լիքն էր: / Աշնան չարագույժ ցրտերն ու անգութ որսկանները մտել էին նրա մեջ ...: / Այստեղ ու այնտեղ որոտում էր որսկանի հրացանի ձայնը. անտառը թնդում, արծագանք էր տալիս, և ամեն արծագանք տալով՝ կարծես թե ահագին «վա՛յ» էր կանչում իր խոր թավուտներից: *Ճիշտ որ վա՛յ ...* : / Կորչում էին նրա պայծառ օրերը, ընկնում էին նրա դալար զարդերը, հալածվում ու կոտրվում էին նրա սիրուն երեսները՝ և ...հառաչում էր նա: *Չէ՞ որ* նա էլ գիտի զգալ, *չէ՞ որ* այստեղ էլ կենդանության շունչ կա, ցավ ու կսկիծ կա: / *Ահա* վերջին տագնապի մեջ է անտառի չքնաղ թագուհին: Որսկանի ձեռքից փախած՝ նա վայր էր ընկել բրնձուտում»:

Հաղորդային պլանում պատմվածքի բովանդակությունն է: Հաղորդակցային պլանում անտառի վերաբերյալ տեղեկություններն են, որոնք ի հայտ են բերում խոսողի վերաբերմունքը հաղորդման կապակցությամբ և խոսակցի՝ գնահատականը վերջինիս նկատմաբ («ճիշտ որ վա՛յ, չէ՞ որ, ահա») և հարաբերումը համատեքստին: Այս հատվածի պարբերություններից առաջինը բուն մտքի ընդգծման նպատակով առանձին նախադասությամբ է արտահայտված: Երկրորդում արտահայտված միտքը հաստատվում և կապակցվում է «*ճիշտ որ*» եղանակավորող բառով և *վա՛յ* ձայնարկությամբ: Իսկ երրորդ պարբերության վերջին նախադասությունը *չէ՞ որ*—հարցական եղանակավորող բառով է կապակցվում նախորդող նախադասությունների արտահայտած մտքին: *Ահա* ցուցական եղանակավորող բառով խոսակցի գնահատականն է տրվում հաղորդման վերաբերյալ և հարաբերումը համատեքստին (կոնտեքստին):

Այսպիսով՝ բացի ավանդական քերականական կապի միջոցներից և նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերից, ձայնարկությունները և վերաբերականները ևս կարող են դառնալ ներհենքային (ներտեքս-

տային) կապի միջոցներ՝ արտահայտելով զգացական (*ա՛խ, վո՛ւշ, ջա՛ն* և այլն), դատողական (*այո, իհարկե, մի՞թե* և այլն) վերաբերմունք հենքի (տեքստի) բաղադրիչների արտահայտած մտքին:

А. Г. Барсегян - Связная роль слов выражающих отношение в тексте. Помимо традиционных грамматических средств связи и значимых частей речи междометия и наречия также могут быть текстовыми средствами связи, выражающие чувственное (ах, вах, джан), рассудительное (айо, иарке, мите) отношение к мыслям текстовых компонентов.

A. G. Barseghyan - The cohesive role of words expressing attitude in text. Besides the traditional grammatical means of connection and meaningful parts of speech the interjections and referings can also be textual means of connection expressing sensual (akh, vakh, jan), judgmental (ayo, iharke, mite) attitude towards the thought of text components.

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿՐԿՆԱՍԵՌԻ ԲԱՅԵՐԸ
(Կրկնասեռություն սեռի տեղաշարժի հետևանքով)

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Հ. Ս. ԶԱՔՅԱՆ

Տարածամանակյա կտրվածքում լեզուն ենթարկվում է տարբեր կարգի փոփոխությունների, որոնք ընդգրկում են համակարգի բոլոր մակարդակները:

Բառերի ձևի և իմաստի, խորքային և մակերեսային կառուցվածքների հարաբերության փոփոխությունները բայական համակարգում պայմանավորում են խնդրառական որոշակի տեղաշարժեր: Այդ փոփոխությունների հետ են կապվում մի խումբ բայերի կրկնասեռության չեզոքացման, միասեռ բայերի կրկնասեռ դառնալու գործընթացները, որոնք պայմանավորված են բառապաշարի կատարելագործմամբ և համապատասխանում են ներլեզվական օրինաչափություններին:

Ըստ ավանդական մոտեցման՝ կրկնասեռ է բառարանային միավոր հանդիսացող այն բայական բառույթը, որի հասկացության ծավալում համատեղվում է տարբեր սեռերի՝ ներգործական (*նք.*) և չեզոք (*չք.*), ներգործական և կրավորական, կրավորական և չեզոք և այլն գաղափար՝ առանց բառական-քերականական լրացուցիչ փոփոխությունների⁷⁰: Ի տարբերություն կրկնասեռության մյուս տեսակների՝ *նք./չք.* կրկնասեռությունը հատուկ է հայերենի պատմական զարգացման բոլոր փուլերին՝ որպես սեռի քերականական կարգի առանձնահատկություններից մեկը:

Կրկնասեռությունը ձևավորվում է, երբ բայի իմաստային տարբերակումը բնիմաստի նկատմամբ առաջ է բերում իմաստային նրբերանգներ, որոնք կարող են արտահայտել անցման գաղափար կամ սահմանափակել այն, ինչի հետևանքով բայն ընդունում է քերականական լրացուցիչ հատկանիշ՝ ներգործական կամ չեզոք սեռի նշանակություն⁷¹:

Ժամանակակից հայերենի բայը, խնդրառական ընդհանրություններ ունենալով զարգացման նախորդ փուլերի հետ, ունի նաև որոշակի տարբերություններ, որոնք մասամբ բացատրվում են բայերի իմաստային կառուցվածքների փոփոխությամբ: Այդ փոփոխություններով հաճախ

⁷⁰ Տարբեր լեզուներում կամ նույն լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում բայական նույն բառույթում կարող են համատեղվել տարբեր սեռերի նշանակություններ: Օրինակ՝ հնդեվրոպական նախալեզվում բայական նույն բունը միաժամանակ ներգործական, կրավորական, չեզոք սեռի էր, հին հայերենում հասարակ սեռի բայերը ունեին ինչպես ներգործական, այնպես էլ կրավորական սեռի նշանակություն: Որոշակի թվով սկզբնաձևային բառույթներ գրաբարում, միջին հայերենում և արդի հայերենում համատեղում են ներգործական և չեզոք սեռի նշանակություններ, կան նաև կրավորական և չեզոք սեռի նշանակություններ համատեղող կրկնասեռ բայեր և այլն:

⁷¹ Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1962, էջ 672:

պայմանավորվում են նաև սեռային տեղաշարժերը, որոնք կրկնասեռության ձևավորման հիմք են դառնում⁷²:

Լեզվական փաստերի զուգադրական քննությունը վկայում է, որ գրաբարում և միջին հայերենում քերականական մեկ սեռ ունեցող մի խումբ բայեր արդի հայերենում դարձել են կրկնասեռ (իմաստային ծավալի ընդարձակման հետևանքով որևէ գործողության հասկացություն արտահայտող բայը ներառում է նոր իմաստներ: Իմաստային նորաբանություններից մեկը (կամ մի քանիսը) առաջ է բերում սեռային տարբերություններ և պայմանավորում է բայի կրկնասեռությունը)⁷³:

Իմաստային նորաբանությունները կարող են լինել հետևյալ կարգի:

ա) *Բառի բնիմաստի զարգացման հետևանք. զանգակել* բայը գրաբարում ներգործական սեռի բայ է՝ «զանգակներով զարդարել» նշանակությամբ, իսկ արդի հայերենում ունի նաև «զանգակի նման հնչել» իմաստը, այսինքն՝ կրկնասեռ է⁷⁴: *խոյրել* բայը գրաբարում ունի «արհամարհել, անարգել, մերժել», արդի հայերենում՝ նաև՝ չեզոք սեռի «խորշել, զգվանքով խուսափել» նշանակությունը⁷⁵:

բ) *Նոր հասկացությունների չեզոք անվանումներ. զեկուցել* բայի կրկնասեռությունը արդի հայերենում պայմանավորված է «հրապարակով հաղորդել, զեկուցում տալ որևէ գիտական, քաղաքական և այլ

⁷² Գրաբարի և միջին հայերենի կրկնասեռ բայերը ա) գերազանցապես պարզ սկզբնահիմքով և ծորողության բայեր են, բ) կրկնասեռությունը պայմանավորված է կա՛մ բայի բազմիմաստությամբ, կա՛մ խնդրառությամբ, գ) ներգործական և չեզոք սեռերի նշանակությունները կա՛մ միանգամայն տարբեր, կա՛մ գործողության հակադիր ուղղվածությունը ցույց տվող բառիմաստներ են: Տե՛ս Հ. Հաքյան, Հին հայերենի կրկնասեռ բայերը. տարածամասնակյա քննություն, Գյումրի, 2015: Միջին հայերենի կրկնասեռ բայերը, Գյումրի, 2016:

⁷³ Բառապաշարը փակ և կայուն համակարգ չէ. այն անմիջապես արտացոլում է հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններն ու տեղաշարժերը: Յուրաքանչյուր նոր առարկա կամ երևույթ, հասկացություն, գաղափար կամ հարաբերություն, որ առաջ է գալիս մարդկային հասարակության որևէ բնագավառում, իր արտացոլումն է գտնում բառապաշարի մեջ՝ համապատասխան բառի ստեղծումով կամ լեզվում գոյություն ունեցող բառերի վերաիմաստավորումով:

⁷⁴ *Հանգակում են* շատրվանները ցնծության: Տե՛ս՝ «ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», հ. 2, Ե., 1972, էջ 6 (այսուհետև՝ ԺՀԼԲԲ): Հմմտ. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837 (այսուհետև՝ ՆՀԲ): Ռ. Ս. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան, Ե., 2000 (այսուհետև՝ ԳԲ): Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976 (այսուհետև՝ ԷԱԲ): Վերլուծությունը հիմնականում կատարվում է ըստ այս բառարանների, և հարկ չկա էջերը ամեն անգամ նշելու:

⁷⁵ Ամեն մահմեդական խորշում և *խոյրում էր* նրանից (ԺՀԼԲԲ, 2, 563): Նկատենք, որ նոր նշանակությունները արդի հայերենում *խոյրել* բայի առաջնային իմաստներն են, այսինքն՝ բայի հասկացության ծավալում կատարվել է նաև իմաստային տեղաշարժ:

նյութի մասին» նշանակությամբ *առձայնել* բայի կրկնասեռությունը՝ «առձայնություն ստեղծել (գրկն.)» իմաստով և այլն⁷⁶:

գ) *Փոխաբերական գործածություններ*. հին հայերենում *լրտեսել* բայն ունի (*նբ.*) «իբրև լրտես դիտել մի բան, հսկել մի բանի վրա տեղեկություններ հավաքելու համար», արդի հայերենում՝ (*նբ.*) «գաղտնաբար հետևել մեկի արարքներին, լսել խոսակցությունները», 2. (*չբ.*) *փխբ.* «դարան մտնել, դարանամուտ լինել» նշանակությունները, *լրարափել*-ը միջին հայերենում չեզոք սեռի բայ է՝ «տեղալ, անձրևել, ձյունել» նշանակություններով, իսկ արդի հայերենում կրկնասեռ է, քանի որ ունի նաև ներգործական սեռի *փխբ.* «թափել, տարափի, հեղեղի նման վրա տալ» նշանակությունները և այլն⁷⁷:

Արդի հայերենում բառերի իմաստային ընդլայնումը բացատրվում է բառիմաստի զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններով և գրական լեզվում ավելի մեծ չափերի է հասնում: *Խփել* բայը գրաբարում ունի ընդամենը երկու (*նբ-փակել, ծածկել*), իսկ արդի հայերենում՝ 20-ից ավելի (այդ թվում նաև չեզոք սեռի) նշանակություններ՝ (*նբ.*) 1. հարվածել, 2. գնդակահարել, 3. կրակել, 4. հարձակվել, 5. նվագել, 6. կացնել, փակցնել, 7. խոցել, ծակել, 8. դոփել, 9. դարիվ-դարիվ անել, կոծել, 10. ծեփել (խմորը), 11. թիրախին հարվածել, 12. հարել, 13. ցայտեցնել, 14. դարպասը գնդակ անցկացնել, 15. ուղղվել, 16. հնչեցնել, (*չբ.*) 17. փչելով գալ հարվածել, խփվել, 18. բաբախել, (*նբ. // չբ.*) 19. զանգ տալ, հնչեցնել, (*չբ.*) 20. ուժգնորեն ժայթքել (նավթը), 21. (*նբ.*) քննադատել, 22. (*փխբ.*) շահել, (*փխբ.*) 23. թղթախաղում հաղթել, (*փխբ.*) 24. անուղղակի կերպով վիրավորել, (*փխբ.*) 25. նկրտումները ընդլայնել, (*փխբ.*) 26. հարբեցնել, բռնել և այլն⁷⁸ :

Բոլորել-ը գրաբարում ներգործական սեռի բայ է՝ 1. փաթաթել, հյուսել, 2. շուրջը պատել, 3. հավաքել, խմբել, 4. շրջան կատարել, լրացնել իմաստներով, իսկ արդի հայերենում կրկնասեռ է. ունի (*նբ.*) 1. ոլորելով բոլորակ ձև տալ, 2. ոլորելով իրար փաթաթել, հյուսել, 3. շուրջը

⁷⁶ Մեր կոլխոգի գալիք աշխատանքների պլանն արդեն պատրաստել եմ և դրա մասին պիտի *զեկուցեմ* կոլխոգի ընդհանուր ժողովում (ԺՀԼԲԲ, 2, 28): Գրաբարում այս բայերը *նբ.* են՝ հետևյալ նշանակություններով՝ *զեկուց(ան)ել*-1. *իմաց տալ, տեղեկացնել, լուր տալ, հաղորդել, իրազեկել, հայտնել*, 2. *պատմել*, 3. *ծանուցել*, 4. *հասկացնել*, առձայնել-1. *ծայն տալ, բարձր ձայնով կոչել, կանչել, վերաձայնել*, 2. *անուն տալ, անվանել, հորջորջել*:

⁷⁷ Որչի բերանը *լրտեսող* գալի պես այդ սև հրամանը պողթկաց (ԺՀԼԲԲ, 2, 435): Եվ երկինքը իր աստղերեն վար իր արյունն է, որ մեր բոլորի վրա *կտարափե* (ԺՀԼԲԲ, 4, 462) և այլն:

⁷⁸ Անձրևախառն քամին հանկարծ *խփեց* պատուհանին (ԺՀԼԲԲ, 2, 603): Տեսեք, ինչպես է *խփում* (նավթը). ոսկի է (ԺՀԼԲԲ, Բ, 603): Քսան և հնգամյակս դեռ *չէր բոլորել* (Մ, 52):

պատել, շրջապատել, 4. (չբ.) ժամանակի որոշ շրջան, միավոր դառնալ, ավարտվել, լրանալ, 5. շրջան կազմել 6. բոլորվել իմաստները⁷⁹:

Ջիջել բայի հինհայերենյան նշանակություններն են՝ (չբ.) ներքև իջնել, ցածրանալ, 2. (փիսբ.) մեղմանալ, 3. տեղի տալ, ընդառաջ գնալ, համակերպվել, հարմարվել, ներել, զիջել: Արդի հայերենում բայը կրկնասեռ է՝ (չբ.) 1. այլևս հակառակը չպնդել, տեղի տալ, 2. (նբ.) ուրիշի օգտին կամավոր հրաժարվել որևէ բանից , 3. (չբ.) իր հատկանիշներով ցածր մնալ, 4. (նբ.) պարտքը չպահանջել, (չբ.) 5. զեղչ կատարել, 6. տեղի տալ, 7. մոլության մեջ որևէ հատկանիշով ցած լինել, 8. կրճատել, 9. (նբ.) հանցանքը ներել, 10. (չբ.) համառությունից հրաժարվել, 11. (չբ.) իր դիրքից իջնել նշանակություններով⁸⁰:

Գործել բայը, բացի գրաբարյան 1. աշխատանք կատարել, 2. մշակել, 3. ստեղծել ներգործական սեռի իմաստներից, ունի նաև չեզոք սեռի 4. գործունեություն ունենալ, 5. ընթացքի մեջ լինել նշանակությունները⁸¹, *զեղել* բայը բացի գրաբարյան 1. լիովի լցնել, 2. դիզել, կուտակել, 3. թափել, ծավելել, սփռել ներգործական սեռի նշանակություններից, արդի հայերենում ունի չեզոք սեռի 3-լիովի արտահայտվել, դրսևորվել, 4. (փիսբ.) հորդել, հոսել իմաստները⁸² , *դարաձայնել* բայը, բացի գրաբարյան «չհամաձայնել, անհամաձայն լինել» նշանակություններից, արդի հայերենում ունի նաև «տարփողել, հոչակել, տարածել» իմաստները⁸³, *ծափել* գրաբարյան «ծափահարել» իմաստին զուգահեռ ձեռք է բերել նաև *գովերգել* ներգործական սեռի նոր նշանակությունը և այլն⁸⁴:

Արդի հայերենի կրկնասեռ բայերի քննությունը հաստատում է այս միտքը, որ հայերենում կրկնասեռությունը պայմանավորող նբ և չբ նշանակությունները կարող են լինել տարբեր բառիմաստներ (ինչպես վերոհիշյալ բայերի դեպքում) կամ սոսկ գործողության ուղղության փոփոխությունը ցույց տվող նշանակություններ: Օրինակ՝ *սարսել*-ը գրաբարում չեզոք սեռի բայ է՝ «սոսկալ, ցնցվել, ահաբեկվել» նշանակություններով, արդի հայերենում բայը կրկնասեռ է. ունի նաև

⁷⁹ Երկնային գահիդ շուրջն են բոլորել պերճանք, վայելում, պնդություն ու լույս (ՎՏ): Մինչև անգամ երեխաները բոլորեցին անդամալույծի առաջ (ԴԴ):

⁸⁰ Նա իր սենյակը զիջեց եղբորը: Վարչությունը որոշել էր տասնհիգ հազար ռուբլու պարտքը զիջել չքավորներին: Հայիոյանքները ես նրան չեմ զիջի (ԺՀԼԲԲ, 2, 37):

⁸¹ Թողեք առավոտը բացվի, այնուհետև կգործենք, ինչ որ բարվոք համարեք (Մ): Ինչպես պիտի գործի կյանքի ասպարեզ մտնելուց հետո (ԺՀԼԲԲ, 1, 439):

⁸² Հողի կյանքը զեղում է առողջությամբ (ԺՀԼԲԲ, 2, 28): (Սերը) հեղեղանման զեղում էր դեպի բոլոր արարածները, (ԺՀԼԲԲ, 2, 28):

⁸³ Եվ գյուղացին երգ հորինեց, Գովեց հովվին ու յարին, Եվ երգելով *դարաձայնեց* այս արկածը սիրային (ԺՀԼԲԲ, 4, 460):

⁸⁴ Սովոր են ծափել թե՛ փառք, թե՛ անկում (ԺՀԼԲԲ, 2, 660):

«ցնցել, ահաբեկել, վախեցնել» իմաստները, *թարթել* բայը արդի հայերենում ունի ոչ միայն գրաբարյան «կոպերը խփել-բացել» ներգործական, այլև նոր՝ «կոպերը բացվել-փակվել» չեզոք սեռի նշանակությունը, *տվայտել* բայը հին հայերենում ունի «տառապել, տանջվել, չարչարվել» չեզոք, իսկ արդի հայերենում՝ նաև «*ներել, չարչարել*» ներգործական սեռի նշանակությունները, *շառագունել* բայը արդի հայերենում ունի ոչ միայն գրաբարյան (չբ.) «շառագույն դառնալ, շիկնել, կարմրատակել» այլ նաև (նբ.) «շառագույն դարձնել, կարմրեցնել» իմաստները, այսինքն՝ կրկնասեռ են⁸⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, իմաստային նորաբանությունը կարող է առաջ բերել քերականական նոր հատկանիշ: Դա տեղի է ունենում, երբ բառիմաստի փոփոխությունը չի մնում իմաստաբանության սահմաններում, այլ անցնում է քերականության սահմանները և հող նախապատրաստում քերականական հատկանիշների համար⁸⁶:

Քերականական նոր արժեքավորում ստացած մի քանի բայեր ներկայացնենք աղյուսակով.

	Գրաբար	Արդի հայերեն
Խարսխել	(նբ.) հաստատել, կարգել	(նբ.) 1. <i>խարխսի գցելով նավը կանգնեցնել</i> . Նավաստիները ափից քիչ հեռու <i>խարսխեցին</i> նավը: (չբ.) 2. <i>խարխսի գցելով կանգնել</i> . Շոգենավը <i>խարսխեց</i> Սերքեճիի մոտերը: (նբ.) (փխբ.) 3. <i>բնակության համար մի վայրի հետ կապել</i> . Ի վերջո կյանքս <i>խարսխեցի</i> հրվանդաններից մեկի մոտ: 01)
Շվայտել	(չբ.) վայելքներին անձնատուր լինել, ցոփանալ, շվայտանալ	(չբ.) 1. շվայտության անձնատուր լինել, (նբ.) 2. վատնել, սպառել. Ինքն իրեն <i>շվայտելով</i> ՝ քեզից բնավ չի կշտանում:

⁸⁵ *Սարսել, թարթել, տվայտել, շառագունել, կայտառել*: Օրինակ՝ Չի սարսի ոչինչ իմ ընկերներին (ԺՀԼԲԲ, Դ, 281): Երբեմն ճրագները *թարթում էին* երկու անգամ, երեք անգամ (ԱԲ): Մի տանջալից, ծանր երազ քեզ *տվայտեց* (ԺՀԼԲԲ, 4, 530): Արեգակի ոսկեշող ճառագայթները *շառագունում էին* Կարմիր քարի ճակատը (ԺՀԼԲԲ, 4, 62) և այլն:

⁸⁶ Ա. Արբահամյան, նշվ. աշխ., էջ 612:

Թխսել	(նբ.) 1. թուխս նստելով ձագ հանել	(նբ.) 1. թուխս նստելով ձագ հանել, (փխբ.) 2. սերել, փխբ 3. նյութել, փխբ. 4. հորինել, 5. (նբ.) երկար նստել, վեր չկենալ. Ինչ ես այդքան <u>թխսել</u> , վե՛ր կաց: (ԺՀԼԲԲ, Բ, 208)
Ցայտել	(չբ.) ցայտել, ծագել	(չբ.) 1. դուրս հոսել, 2. առկայծել, 3. ծագել, 4. տեղից դուրս թռչել, 5. (նբ.) ցայտեցնել. Թարմ, զովաշունչ շատրվաններ <u>ցայտում էին</u> զով շիթեր:
Փոթորկել	(չբ.) սաստիկ դառնալ, սաստկանալ, բորբոքվել	չբ-1. փոթորկվել, 2. (նբ.) ալեկոծել, հուզել. Ինչո՞ւ ես խաղաղ հոգիս <u>փոթորկում</u> :

Կրկնասեռության ձևավորումը կարող է պայմանավորվել ոչ միայն իմաստային նորաբանությամբ, այլ նաև բայերի իմաստային շրջանակների փոփոխությամբ կամ բառիմաստի շրջմամբ, օրինակ՝ *խտրել*-ը գրաբարում ներգործական սեռի բայ է՝ իմաստային հետևյալ դիտվածքով՝ 1. *տարբերություն դնելով՝ ընտրել, զանազանել, 2. ծիսական նկատառումներով զգուշանալ մի բանից, 3. գուշակություն անել, չարագուշակ համարել* նշանակություններով: Արդի հայերենում բայը կրկնասեռ է՝ (նբ. // չբ.) 1. *խտրություն դնել, 2. տարբերել* իմաստներով⁸⁷:

Ընկրկել բայի հասկացության ծավալում լեզվի զարգացման ընթացքում ձևավորվել է տրամագծորեն հակառակ իմաստը և պայմանավորել բայի կրկնասեռությունը. գրաբարում բայն ունի (նբ.) 1. հետ մղել, 2. կորացնել, 3. տապալել, իսկ արդի հայերենում՝ (չբ.) 1. հարձակման ընթացքում որևէ արգելքի հանդիպելով՝ կանգնել, (փխբ.) 2. նահանջել, զիջել, (փխբ.) 3. հետ կանգնել, (փխբ.) 4. կանգ առնել, (փխբ.) պարտվել, (նբ.) (հնց.) 5. *դիմադրելով կանգնեցնել* նշանակությունները և այլն⁸⁸:

⁸⁷ Աշխատում էի իմ հայրենիքում հաշտություն ու խաղաղություն հաստատել հայ ու թուրքի մեջ առանց խտրելու (ԺՀԼԲԲ, Բ, 589):

⁸⁸ Զինվորները ցնցվեցին հանկարծ ու ընկրկեցին սկզբում երեսները թշնամին ետ-ետ գնալով: ...*ընկրկեց* նա դեպի կուլիսները: Ոչ մի ուժի առաջ *չենք ընկրկելու* (ԺՀԼԲԲ, Բ, 111) և այլն⁸⁸:

Արդի հայերենում խնդրո առարկա բայերի մի մասի կրկնասեռությունը պայմանավորող նք կամ չք նշանակություն(ներ)ը արդի հայերենին անցել են բարբառներից⁸⁹: Դժվար է ասել՝ հատկապես երբ են այդ բառիմաստները տեղ գտել բայերի հասկացության ծավալում (հնարավոր է՝ անգամ գրաբարում կամ միջին հայերենում), բայց միայն արդի հայերենի բառարաններում հիշատակվելու պատճառով վերագրվում են այս շրջանին: Խոսքը, օրինակ, *կոխել* բայի «հանկարծակի հարձակվել մի տեղի վրա» (Մի այդպիսի գիշեր շունը հանկարծ կոխեց: Մարդահաչ էր) և «ըմբշամարտության մեջ հաղթել» (-Ախարտի՛ք, մե գուլաշ կանինք, որն որ կոխեց, Խանդուֆ Խանըմն նը առնի⁹⁰, *մաղել* բայի «անձրև գալ» (Անձրև էր մաղում իմ գլխին բարակ), *շամփրել* բայի «սուր ցավ պատճառել» (Ոտս շամփրում է), *ականջել* բայի «ունկնդրել, լսել» (Սակայն հոգին ականջում է նոր կյանքի երկաթաձայն քայլերին) նշանակությունների մասին է, որոնք արդի հայերենում պայմանավորել են հիշյալ բայերի կրկնասեռությունը⁹¹:

Խնդրո առարկա բայերի հասկացության ծավալները բարբառներում և արդի հայերենում ակնհայտորեն ընդլայնվել են՝ հաճախ իմաստային միանգամայն տարբեր ճյուղավորումներով: Կրկնասեռություն ձևավորող նոր նշանակությունները, ըստ էության, գրաբարյան բայերի բնիմաստների զարգացումներ են, թեև իմաստային ընդհանրություններ տեսնելը երբեմն բավականին դժվար է:

Այսպիսով, լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում կատարված իմաստափոխական գործընթացների հետևանքով բազմաթիվ բայեր կրում են հասկացության ծավալի տարատեսակ փոփոխություններ, որոնք դառնում են կրկնասեռության ձևավորման հիմք. բառիմաստի փոփոխությունը հանգեցնում է քերականական հատկանիշների փոփոխության⁹²:

⁸⁹ Բարբառային իմաստը, ինչպես գիտենք, գրականի այն իմաստային առումն է, որ չունի ընդհանուր գրական արժեք, այսինքն՝ բառը ձևով գրական է, իսկ իմաստային այս կամ այն առումով՝ բարբառային : Դե՛ս Ս. Մելքոնյան, Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Եր., 1984, էջ 110:

⁹⁰ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Եր., 2003, չգ 132:

⁹¹ *Ականջել* բայը գրաբարում (չք.) է, մյուսները՝ (նք.) *ականջել*, *կոխել*, *մաղել*, *շամփրել* :

⁹² Փաստերը վկայում են, որ լեզվի տարածամասնակյա կտրվածքում կրկնասեռություն կարող է ձևավորվել նաև առանց հասկացության ծավալի փոփոխության: Բայերը իմաստային միանգամայն նույն դիտվածքով գրաբարում կարող են ընկալվել իբրև միասեռ, իսկ արդի հայերենում՝ կրկնասեռ բայեր: Օրինակ՝ բոթել բայը հայերենի պատմական զարգացման ողջ ընթացքում ունի «*վազր լուր հաղորդել, գուժել*՝ իմաստները, այն գրաբարում չեզոք սեռի, իսկ արդի հայերենում կրկնասեռ բայ է: Նույնը պետք է ասել նաև հետևյալ բայերի մասին՝ գերազանցել. 1. *որևէ բանով մեկից կամ մի բանից անցնել, գերազանց գտնվել*: 2. *ենթադրվածից, սահմանվածից, նախատեսվածից ավելին լինել, անցնել*, զորանալ-1. *հնարավորություն ունենալ մի բան*

Բայիմաստի, քերականական երանգի և խնդրառության փոփոխություններով պայմանավորված սեռային փոխանցումները նկատելի են դառնում լեզվական փաստերի զուգադրական քննության արդյունքում: Այդ փոփոխությունները՝ որպես բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման հետևանք, բնորոշ են բոլոր կենդանի լեզուներին:

Խնդրո առարկա բայերի պարագայում հասկացության ծավալի փոփոխությունները պայմանավորում են նաև քերականական նոր հատկանիշ(ներ): Կատարված տարժամանակյա քննությունը վկայում է, որ գրաբարում քերականական մեկ սեռ ունեցող շուրջ 40 բայեր արդի հայերենում դառնում են կրկնասեռ:

Г. С. Забян -Глаголы двойственного залога в современном армянском языке (Залоговая двойственность в результате смещения залога). В течение исторического развития в процессе семантических изменений около сорока глаголов древнеармянского языка, имеющих грамматически один род, в современноармянском языке, в сфере объема понятия, перенесли изменения разного характера, которые в свою очередь стали основой формирования двойственного залога; семантика слова привела к изменениям грамматических характеристик.

H. S. Zakyan - Reciprocal verbs in modern Armenian (verbs, which obtained reciprocity as a result of voice combination). During the historic development of semantic modification processes, about forty verbs of the same grammatical gender in old Armenian have undergone changes of various character in modern language in the sphere of notions volume. In their turn, they became the basis for the formation of reciprocal voice; the semantics of the word led to the changes in grammatical characteristics.

անելու, ուժը պահել, կարողանալ, ծեռնահաս լինել, հնար գտնել, 2. դիմանալ, 3. գործնալ, ուժեղանալ, հովանավորել. 1. հովանի լինել, փխբ. 2. հովանավոր՝ պաշտպան դառնալ, պաշտպանել, խելամտել. -1. հասկանալ, ըմբռնել, 2. խելամուր լինել, հետամտել-1. հեղամուր լինել, հալածել, հեղապնդել, խժաբանել-1. վայրիվերո և կոշի ու կոպիտ խոսել, ծեքաբանել. -1. ծեքելով խոսել, 2. խոսքը խեղաթյուրել և այլն:

Բայերի իմաստային կառուցվածքները գրաբարում և արդի հայերենում նույնն են, բայց սեռային և խնդրառական հատկանիշները՝ միանգամայն տարբեր: Խնդրառությամբ պայմանավորված կրկնասեռությունը լեզվամտածողության փոփոխության հետևանք է. այն առումները, որոնք բային վերագրում է խոսողը, լեզվի զարգացման շրջաններից մեկում կարող են ընկալվել որպես կրկնասեռություն պայմանավորող նշանակություններ, իսկ մյուսում՝ ոչ:

ՆՈՐ ԳԻՐՔ ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հայ բառարանագրության պատմության բնագավառում վերջին տասնամյակը արգասաբեր էր: Լույս տեսան միջնադարյան հայերեն բառարաններին և առհասարակ հին հայերենի բառապաշարին նվիրված մի շարք տեսական ուսումնասիրություններ, կազմվեցին նոր բառարաններ, այդ թվում՝ Հ. Ամալյանի «Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը» (2007 թ.), Ա. Պողոսյանի «Հայ բառարանագրությունը 18-րդ դարում» (Վանաձոր, 2010), Վ. Համբարձումյանի «Ակնարկներ հայ բառարանագրության պատմության» (հհ. 1-2, 2006, 2015), Ս. Գրիգորյանի «Նորահայտ բառեր 14-15-րդ դարերի մատենագրության մեջ» (2009), Լ. Հովհաննիսյանի «Գրաբարի բառարան. Նոր հայկազյանում չվկայված բառեր» (2010), Ն. Պողոսյանի «Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում. 16-18-րդ դարեր» (2014) և այլն:

Իսկ դա վկայում է, որ հայ միջնադարյան բառարանագրությունը, իրոք, շատ անելիքներ և դեռևս նման ուսումնասիրությունների կարոտ հարցադրումներ ունի:

Վերջերս լույս տեսել Ն. Պողոսյանի «Հայ բառարանագրության պատմության դրվագներ» աշխատությունը⁹³:

«Երկու խոսք» ներածականում ընդհանուր գծերով ուրվագծվում է քննության առնված բառարանների և հարակից հարցերի շրջանակը՝ նշելով, որ անհրաժեշտ է նորովի քննել հատկապես ձեռագիր մատյաններում նկատվող՝ ուշ միջնադարում ստեղծված բառարանները, նրանցում ասկա բառապաշարային նյութը. «Ձեռագիր այն բառարանները, որոնք կապված չեն «Բառգիրք հայոց»-ի հետ, դրա տարբերակը չեն և բառարանագրական ինքնուրույն միավոր են ներկայացնում, դեռևս ոչ ամբողջովին են նկատված, քննված, հրապարակված և շրջանառության մեջ դրված: Այնպիսի տպավորություն ունենք, որ Երեմիա Մեղրեցու տպագրած «Բառգիրք հայոց»-ը իր ստվերում է թողել մյուս՝ գուցե ոչ մեծ տարածում գտած և ընդօրինակվելու բախտին քիչ արժանացած ձեռագիր բառարանները» (էջ 3): Ըստ այդմ քննվում են այդ բառարանները, որոնց անվանումները, ի դեպ, տվել է հեղինակը ինքը՝ Նահապետ Ծաղկողի բառարան, «Բառարան բժշկական», «Թուրքերեն-հայերեն հանգավոր բառարան», Ստեփանոս վրդ. Լեհացու «Բանք իմաստասիրականք» փիլիսոփա-

⁹³ Ն. Ք. Պողոսյան, Հայ բառարանագրության պատմության դրվագներ. պրակ Ա, Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, 112 էջ:

յական բառարան, «Ի վերայ այբուբենից անուանք քաղաքաց» աշխարհագրական բառարան, ևս երկու բառարան պահպանվել է հնատիպ գրքերի էջերում՝ Վարդան Հունանյանի բառարանը և Հովսեփ Արցախեցու գրաբարի բացատրական բառարանը:

Մինչ այդ բառարանների մասին խոսելը աշխատության մեջ Ն. Պողոսյանը որոշակի անդրադարձ է կատարում 2000 թվականից հետո ընկած շրջանում հայ բառարանագրության ընթացքին (էջ 5-13), որպես ձեռքբերում ներկայացնում, նախ, մեծանուն բանասեր Ն. Բյուզանդացու միջին հայերենի անավարտ բառարանի լույս ընծայումը մեր օրերում, Յ. Կարստի «Միջին հայերենի բառարանի» ձեռագիր էջերի թվայնացմամբ դրա առաջիկա հրատարակումը Գերմանիայի Հալլե/Վիտենբերգի համալսարանի գիտական խմբի կողմից (որի կազմում, ինչպես տեղեկանում ենք շարադրանքից, աշխատել է նաև Ն. Պողոսյանը), այնուհետև Լ. Հովհաննիսյանի «Գրաբարի բառարանը», Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի հոմանիշների բառարանը» և «Գրաբարի դարձուածաբանական բառարանը», Աստվածաշնչի համաբարբառը, Ն. Պողոսյանի «Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում» բառարանը և այլն:

Հեղինակը նշում է, որ իր այս բառարանի լույս ընծայումից հետո շարունակել է պատմագրական, ժամանակագրական, գեղարվեստական, դիվանական, իրավական, վիմագրական բազմաթիվ նոր աղբյուրներից քարտագրել մեծ թվով նոր բառեր, որոնցով հնարավոր է ամբողջացնել վաղ աշխարհաբարի շրջանի նոր բառերի մեկտեղումը և նոր բառարանի հրատարակումը:

Ուսումնական նպատակներով ներկայացվում է նաև հայերենի միջնադարյան հիմնական բառարանները, ըստ որոնց առավել հստակ է ուրվագծում իր քննած և ներկայացրած ձեռագիր և տպագիր բառարանների բնույթը, բովանդակությունը, հայերենի բառապաշարի զարգացմանը դրանց բերած նպաստը: Ըստ այդմ՝ համառոտ բնութագրում է «բառք» ընդհանուր անվանումով («բառգիրք», «բառգրքոյկ», «բառարան» տերմիններն ի հայտ են եկել 12-13-րդ դարերից հետո) հայտնի «Բառք յունարէն», «Բառք Փիլոնի», «Բառք քերթողականք», «Բառք երբայեցոց», «Բառք Վարդան գրոց», «Բառք Նարեկացոյն», «Հանդէս բանաստեղծաց», «Բառք քերականին», «Բառք Գաղիանոսի» բառարանները, Արիստակես Գրչի ուղղագրական բառարանը:

Փորձ է արվում հայերենագիտության մեջ ընդունված սկզբունքների հիման վրա դասակարգել միջնադարյան հայ բառարանագրության երկար ընթացքը հոտկյալ փուլերով. ա) 5-11-րդ դարերի հայ բառարանագրություն, երբ ստեղծվում են հիմնականում հայագիտության մեջ «մատենակից» անունը ստացած բառարանները, բ) 12-14-րդ դդ.

բառարանագրություն, երբ ստեղծվում են բառարանների տարբեր տիպեր, գ) 15-16-րդ դդ.՝ որոշակի վայրէջքի շրջան, դ) 17-18-րդ դարեր, երբ ի հայտ են գալիս նոր՝ բացատրական, մասնագիտական, թարգմանական բազմաթիվ բառարաններ և սկիզբ է դրվում գիտական բառարանագրությանը: Միջնադարյան հայ բառարանագրության ավարտ է համարվում 18-րդ դարի կեսը՝ Մխիթար աբբա Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանի ստեղծումով:

Այնուհետև մենագրության առանձին բաժիններում քննվում են հինգ ձեռագիր և երկու տպագիր բառարաններ, որոնք, ինչպես բնութագրում է հեղինակը, «կապված չեն «Բառգիրք հայոց»-ի հետ և բառարանագրական ինքնուրույն միավոր են ներկայացնում»:

Գիտական շրջանառության մեջ դեռևս չդրված բառարաններից առաջինը, որ ներկայացնում է հեղինակը, պահպանվել է Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանի 1528 թվահամար ձեռագրի (ընդօրինակվել է 1649-1651 թթ. Նախիջևանի Շոռթա գյուղաքաղաքում) էջ 1ա-2բ-ում: Ձեռագրի ծաղկողը և սրբագրողը՝ Նահապետը որպես հավելագրություն թողել է համառոտ բառարան, որի անունով էլ Ն. Պողոսյանն այն կոչում է Նահապետ Ծաղկողի բառարան: Գիտական գրականության մեջ այս (նաև քննվող մյուս) բառարանների մասին խիստ հակիրճ անդրադարձներ կան կամ ընդհանրապես չեն հանդիպում, և այդ տեսակետից Ն. Պողոսյանի ներկայացրածը որոշակի գիտական նորույթ է պարունակում: Ուշադրության կենտրոնում է պահվում հատկապես տվյալ բառարանի բերած նպաստը թե՛ իր ժամանակի, թե՛ հետագայի բառապաշարի հարստացման համար, այսինքն՝ հեղինակը բառարանները ներկայացնում է՝ ջանալով ի ցույց դնել հատկապես այն նորույթը (իմաստային, խոսակցական, բարբառային, բառակազմական կամ այլ մակարդակներում), որ պարունակում է տվյալ բառարանը: Այսպես՝ Նահապետ Ծաղկողի բառարանը պարունակում է՝ ա) բառեր, որոնց իմաստը որոշակիորեն տարբերվում է գրաբարում տվյալ բառի ունեցած հայտնի իմաստից, օրինակ՝ *բեկոր* բառը («կտոր իրին բեկելոյ, բեկեալ մասն», ՆՀԲ) այս բառարանում բացատրված է սովորական իմաստից այլ կերպ՝ «զինուց կոտրուած» (էջ 25) և այլն:

Բառարանում արձանագրված՝ իմաստային տեղաշարժ ունեցած բառերն ակնառու ցույց տալու նպատակով հեղինակը Նահապետի բացատրությունները զուգադրել է «Առձեռն բառարանի» (ԱԲ) և Ստ. Մալխասյանցի «Հայերէն բացատրական բառարանի» (ՀԲԲ) տվյալների հետ, ինչպես՝ *գունել* – *հնարել*, ԱԲ-ում՝ *ջանալ*, *հնարք ընել*, ՀԲԲ-ում՝ *ծնացնել*. *դաշնաւոր* – *ուխարաւոր*, ԱԲ-ում՝ *դաշնակից*, *դաշնակաւոր*, ՀԲԲ-ում՝ *դաշնակից* և այլն: Եվ այդպես հեղինակը ներկայացնում է

փոքրածավալ այս բառարանում պահպանված նորակազմ, իմաստափոխված, նոր փոխառյալ բառերը, հաճախ բերում է ուշ միջնադարի աղբյուրներում գործածության օրինակներ՝ ցույց տալու համար, որ տվյալ բառային միավորը եզակի գործածությունն է Նահապետի բառարանում և տարածված է իր ժամանակի խոսակցական լեզվում և գրավոր աղբյուրներում: Թե՛ այս և թե՛ քննության ենթարկված մյուս բառարաններում ուշագրավ է այն բառերի մատնանշումը, որոնք բացակայում են հին հայերենի բառարաններում, և որոնց հանրագումարը մի պատկանելի քանակ կարող է կազմել, ինչպես՝ *անբղիտանալ* «*յիմարել ի տոփանս կամ պշնուլ, զախոնդան «զգայարանք», համշահրին «ի մի քաղաքէ», վահ «հին»* և այլն:

Ձեռագիր մատյաններից է քաղվել նաև հաջորդ՝ «Հանգաւորեալ բառգիրք թուրքերէն-հայերէն» բառարանը (Մատ. ձեռ. թ. 1635): Հեղինակն է Պողոս Տյուրիկեցի Թորոսյանը, որ իր ստեղծած բառարանում տալիս է թուրքերեն բառը հայերեն տառադարձությամբ, ապա՝ բացատրությունը: Ողջ բառարանը ծայրեծայր հանգավորված տողեր ունի: Տողերը հիմնականում բաղկացած են 8 (քիչ դեպքերում՝ 7) վանկից, ինչպես՝ *Նաքլիթմէկ - վիպել կամ ճառել, / Նազար - վերմէքն է գչարել, / Նանէն, որ անանուխ խոտիկ, / Նարն է նունն բազմահոտիկ* (էջ 43):

Հանգավոր այս բառարանում քիչ չեն հեղինակային նորակազմությունները, որոնք ներկայացված են գրքում՝ *գիտածու, մեղրածու, փեղկերախ, հրարծարծիկ* և այլն: Ն. Պողոսյանը որպես աչքի ընկնող կիրառություն բերում է բաղիյուսական բարդությունների (*ծերպ և փապար, կից և կցակ, նեղ ու սուղ, շամբ և շամբակ, ողջ և լման և այլն*), - իկ ածանցով կազմված բառերի առատությունը՝ *ասպաստանիկ, գոլորշիկ, ձողակ, շնորհուկ, փորորդիկ* և այլն:

Մատնանշված սկզբունքով են քննված նաև Մատ. ձեռ. թ. 6275-ի բժշկական բառարանը, ուր ի մասնավորի տրվում են որոշ հասկացությունների համանշային շարքերը, օրինակ՝ «*հաց*»-ը բառարանի տարբեր էջերին ունի համանիշ տարբեր բացատրություններ՝ «*խուպզ, որ է հաց: Կանդումն, որ է ցորեն: Հանդայ, որ է ցորեն: Հավարի, որ է լուացած ցորենին ալուրն և բարակ մաղած և եփած: Հաց լուացած, որ է ցորեն լուացած, որ է նանի շուշթան, որ է լուացած ցորենին հացն: Ղամահի, որ է հանդայ, որ է ցորեն: Քալուկ, որ է կարմրուկ ցորենն: Ֆարիր, որ է բաղարճ հացն: Ֆիրիկ, որ է եղի ցորենն, որ այրեն ի կրակն և ուրեն և թուրքերէն ութմայ կասեն*»: Վերջին բառը՝ Ֆիրիկ, ուշադրության է արժանի այն առումով, որ Ֆիրիկ անվան հնչյունական մի նոր տարբերակ է ներկայացնում:

Այնուհետև, մեկ այլ բառարան՝ «Ի վերայ այբուբենից անուանք քաղաքաց» (Մատ. ձեռ. թ. 2271 ձեռագիր) որ պատմաաշխարհագրական բնույթի է, վերաբերում է Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների, որում նշված են պատմական, բանահյուսական, աշխարհագրական մի շարք նոր փաստեր, նաև տեղանունների նոր և չգրանցված տարբերակներ, օրինակ՝ *«Անիաթաւն, Բագրապրունեաց ձորագետնն է, Անին է», «Առբերան և Տարբերան, Բերկրի է», «Արգեդ-տան, Անկղ է», «Աւան գետաքաղաքն ասի Արագածուտն, Իգասպրունն է»* և այլն (էջ 54):

Փիլիսոփայական-աստվածաբանական բովանդակություն ունի Ստ. Լեհացու «Բանք իմաստասիրականք»-ը, լատինաբան հայերենի բառարանային նմուշ է Վ. Հունանյանի բառարանը, որ պարունակում է տասնյակ նորակազմ բառեր և իմաստներ: Իսկ Հովսեփ Արցախեցու «Գրաբարի բառարանն» ավելի հին է Նոր հայկազեան բառարանից և պարունակում է գրաբարի բառապաշարի մի շարք ուշագրավ շերտեր:

Գրախոսվող աշխատանքի առավել ուշագրավ մասը, թերևս, պետք է համարել ըստ ձեռագրական տվյալների «Բառգիրք հայոց»-ի բազմաթիվ բառահոդվածների աղճատումների՝ «բառափոխումների» ուղղումը: Կոնկրետ օրինակներով, ձեռագրերից բերված պատճեններով (գրքում կարելի է հանդիպել ձեռագիր և տպագիր բառարանների բազմաթիվ լուսապատճեններ) ցույց է տրվում, թե ինչպես օրինակ՝ *«համադամ-անուշակ»* բառահոդվածը այլ բառարաններում վերածվել է *«համա-դաշունակ»* նոր և անստույգ բառի, այն նույնիսկ տեղ է գտել «Բառգիրք Հայոց»-ի առաջին և երկրորդ տպագիր տարբերակներում *«համաուղ-նակ»*, *«համադաուղնակ»* անստույգ ձևերով:

Ձեռագրական տարընթերցումները նոր բառերի էին հանգեցնում հաճախ *ա-ու*, *գ-դ*, *ս-ո* տառերի գծագրությունը հստակ չտարբերակելու, կրճատ գրությունը սխալ բացելու, ժողովրդական ստուգաբանության և այլ պատճառներով: Նման եղանակով ի հայտ եկած «նոր բառերը» տեղ են գտել նաև Հ. Ամալյանի կազմած քննական բնագրում, և Ն. Պողոսյանը ներկայացնում է նման «բառափոխումների» բազմաթիվ օրինակներ՝ *դիպիուակ*-պետք է ուղղել *դիպահաակ*, *ճարանակ-ճար-տարնակ*, *շարակոպել*- *շարակարգել*, *պարզանակ*- *պարզունակ* և այլն:

Տալով առանձին բառարանների նկարագրությունը՝ հեղինակը վերհանվում և ներկայացվում է հայերենի վաղ աշխարհաբարի շրջանի բառապաշարային նոր իրողություններ, որոնք բոլորովին նոր փաստեր են մատուցում մեր լեզվի բառապաշարի առավել ամբողջական ուսումնասիրման համար:

Գրքի «Որպես ամփոփում» հատվածում հեղինակը համառոտ ուրվագծում է իր պատկերացումները հայ բառարանագրության առա-

ջիկա անելիքների վերաբերյալ, մասնավորապես կարևոր է համարում ձեռագիր անհայտ մնացած բառարանների քննական բնագրերի կազմումը, ուշ միջնադարի՝ վաղ աշխարհաբարի շրջանի բնագրերի տվյալների ներառումը բառարանագիտական ուսումնասիրությունների մեջ, այլև ըստ բառարանների տվյալների նոր ժանրերի (դիվանական, իրավաբանական գրություններ, նամակագրություն, հաշվապահական և առևտրական գրագրություններ, ծիսական մատյաններ և այլն) քննությունը և այլն: Կարևորվում է նաև ձեռագիր մատյաններում բառարանային նոր նմուշների «փնտրտուքը», և այդ նկատառումով նա ինքն է մի քանի նման բառարան մատնանշում, օրինակ՝ «Բառք արաբերէն-թուրքերէն-հայերէն» (Մատ. ձեռ. թ. 617), Լվովի համալսարանի ձեռագրական բաժնի Cod. arm. 50 ձեռագիր բառարանը, Երուսաղեմի Ս. Հակոբ ձեռագրատան «Բառարան Մնացական Սեբաստացիի» (թ. 1790 թ.) և այլն:

Պետք է լիահույս լինել, որ նշված բառարանների քննությամբ էլ առաջիկա տարիներին լույս կտեսնեն Ն. Պողոսյանի միջնադարյան բառարանագրությանը վերաբերյալ աշխատանքի հաջորդ պրակները:

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ն. Պարոնյան

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐ

ԲԱՌԱՐԱՆ

Լույս է տեսել բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող Կ. Առաքելյանի «Հատուկ անունների ուղղագրական բառարանը»⁹⁴ : Այն հեղինակային հրատարակություն է, ընդգրկում է ժամանակակից հայերենի գրավոր խոսքում ուղղագրական դժվարություն ունեցող 14569 հատուկ անուն:

Բառարանի ներածական մասում անդրադարձ է կատարվում հատուկ անունների ուսումնասիրությանը նվիրված հայկական և օտար աղբյուրներին՝ կարևորելով հատկապես Մ. Խորենացու, Ղ. Ալիշանի, ինչպես նաև Տ. Ավետիսյանի վաստակը:

Շեշտելով ուղղագրական բազմաթիվ բառարանների հեղինակների կողմից իրենց բառացանկերում հատուկ անուններ ներառելու կամ դրանց առանձին բաժիններ նվիրելու հանգամանքը՝ հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում զանազան հատուկ անունների ուղղագրական արժեքը լայն ծավալով ներկայացնող միասնական աշխատության բացակայության վրա և սույն բառարանով փորձում լրացնել այդ բացը:

Բառարանը կազմվել է քարտարանի հիման վրա, որի նյութ են ծառայել Հայկական սովետական հանրագիտարանի բոլոր՝ ուղղագրական արժեքով օժտված հատուկ անունները և մեկ տասնյակ տարբեր բառարաններ: Լրացումներ կատարվել են պարբերական մամուլից, Հայաստանի ատլասից, քարտեզներից, ուղղագրական ուղեցույցներից, բառգրքույկներից, տեղեկատուներից և այլն:

Նախնական բառացանկը բավականին տարողունակ էր, սակայն տեղի սղության պատճառով մշակվել և հրատարակվել է 14569 միավոր՝ ըստ գործածության հաճախականության, մեր լեզվին, պատմությանն ու հոգևոր ըմբռնումներին հարազատության, համաշխարհային պատմության ընթացքում դրանց արտահայտած հասկացությունների կամ անձերի դերակատարության:

Բառարանում գլխաբառերը տրված են ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղագրությամբ: Շեղումների դեպքում նշվում է անունը և տվյալ տարբերակն առանձին՝ համապատասխան բացատրությամբ, ինչպես՝ *Արիստակես* և *Ռստակես*-XIV դ. երկրորդ կեսի հայ մանրանկարիչ և գրիչ:

⁹⁴ Կ. . Առաքելյան, Հատուկ անունների ուղղագրական բառարան. Ե., 2017, 272 էջ:

Բառերի բացատրություններ տրվում են սակավ դեպքերում, հիմնականում եթե բառը մենիմաստ է և կարող է առաջացնել թյուրըմբռնում, ինչպես՝ *Այդրիճ*- ավան էջմիածնում:

Բառարանում չեն տրվում անվանումների նեղ բարբառային տարբերակներ, որոնք կարող են հանդիպել Հայաստանի տարբեր մարզերում, նաև՝ սփյուռքի գաղթօջախներում:

Մի շարք հատուկ անունների ընդունված կամ պաշտոնական ձևերից բացի փակագծերում նշվում են առավել տարածված ժողովրդախոսակցական տարբերակները՝ անկախ նրանից՝ վերջինը կրճատված, թե հնչյունափոխված ձև է, ինչպես՝ *Անժելա-Անժել-Անժիկ*:

Ստուգաբանորեն հարազատ անվանումները, որոնք ժամանակակից գործածության մեջ սահմանազատվել են, չեն տրվում միասին, այլ յուրաքանչյուրն իր տեղում այբբենական կարգով, ինչպես՝ *Հովհաննես-Հովհան-Հովիկ*:

Հատուկ անունների հնացած կամ հազվադեպ կիրառվող տարբերակները բառարանում հիմնականում չեն ներառվել, որոշ դեպքերում փակագծերում տրվում են գրաբարյան ձևերը, եթե դրանք այսօր էլ կարող են գործածվել ոճական ինչ-ինչ նպատակներով, ինչպես՝ *Փայտա-կարան* ^{Կասպք, Կազքք, Կասքք}:

Բառարանում չեն ներառվել հատուկ անունների այնպիսի տարբերակներ, որոնք վկայված են գրական զանազան հուշարձաններում, սակայն այսօր բոլորովին կամ գրեթե բոլորովին դուրս են գործածությունից:

Բառարանում որոշակի քանակով առկա են օտար հատուկ անուններ՝ հիմնականում լայն տարածում ունեցող անձնանուններ և ամրագրված տեղանուններ, ինչպես՝ *Ելենա, Իրինա, Վլադիմիր, Պրիվոլնոյե, Սեմյոնովկա* և այլն:

Եթե գլխաբառն ունի թույլատրելի զուգաձևություն, դրանք տրվում են կողք կողքի՝ // նշանով:

Ինչպես հեղինակն է նշում, հատուկ անունների ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն տեսական, այլև գործնական նշանակություն: Հայաստանի անկախացումից ի վեր օտարածին, խորթ, ժողովրդի համար անհասկանալի, հաճախ պարտադրված անունները նորերով փոխարինելը, երբեմն էլ բուն հայկականին վերադարձը պետական առաջնահերթ խնդիրներից է: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ բառարանում չեն ներառվել գործածությունից դուրս մղված հատուկ անունները: Անվանումներ, որոնք կապված էին խորհրդային իշխանության տարիների հետ, ինչպես՝ *Լենինական, Կիրովական, Լենդրուշ* և այլն: Անվանումներ, որոնք կապված էին այս կամ այն տիրապետության ժամանակաշրջանի հետ, ինչպես՝ *Դարալագյազ, Համամլու* և այլն:

Ուսումնասիրվել են Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի հրամանագրերը Հայաստանի Հանրապետության մի շարք շրջանների և բնակավայրերի վերանվանման մասին, և բառացանկում ներառվել են վերանվանված տարբերակներն, ինչպես՝ Ծաղկուտ, Բերդաշեն, Տորունիք, Ուրասար և այլն:

Բառարանում ներառված են բաղադրյալ հատուկ անուններ, որոնցում, ի թիվս այլոց, մեծատառերի գրությունը ևս ուղղագրական խնդիր է: Այստեղ հիմք է ծառայել Հայաստանի Հանրապետության Կրթության և գիտության նախարարության 2003 թ. հունվարի 14-ի հրամանը «Բաղադրյալ հատուկ անուններում մեծատառերի գործածության մասին» կանոններ հաստատելու վերաբերյալ, որն ամբողջությամբ բերվում է բառարանի ներածական մասում:

Բառարանը նախատեսված է հասարակության լայն զանգվածների, ուսուցիչների, աշակերտների, ուսանողների, լրագրողների և առհասարակ հայերեն ճիշտ գրել ցանկացողների համար: Անշուշտ, այն իր նպաստը կբերի նաև Հայաստանում այսօր ձևավորված արևմտահայ միջավայրի առջև ծառացած լեզվական խոչընդոտների հաղթահարման հարցում:

Շնորհավորելով Կարինե Առաքելյանին՝ մաղթում ենք տոկունություն ու եռանդ իր հայանպաստ գործունեությունը շարունակելու և նորանոր հաջողություններ արձանագրելու համար:

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Լ. Սանթրյան

Արժեքավոր ներդրում Արցախի բարբառի և բանահյուսության քննության մեջ: Վերջին երկու տասնամյակներին հայ բարբառագիտության ասպարեզ մուտք գործեց և իր գիտական վաստակով նրանում հաստատուն իր նիշը նվաճեց շնորհաշատ մի լեզվաբան՝ Արմեն Յուրիի Սարգսյանը: Նրա գիտական պրպտումների դաշտը «արցախական աշխարհի հոգևոր տիեզերքի նշխարներն» են (ձևակերպումը Ս. Սարինյանինն է), Արցախի բարբառը և նրանով ստեղծված բազմահարուստ բանահյուսությունը: Ա. Սարգսյանի հրատարակած գրքերի վերնագրերի թվարկումն իսկ ստուգապես ցուցանում է հետազոտող – բանասերի գիտական հետաքրքրությունների ընդգրկման շառավիղը. «Արցախյան հանելուկներ» (2002), «Արցախյան ավանդություններ» (2007), «Արցախի բանաձևային բանահյուսությունը» (2009), «Արցախյան առակներ» (2011), «Արցախյան զվարճախոսություններ» (2014) և այլն, որոնք, հեղինակի իսկ վկայությամբ, արդյունք են անձամբ իր կողմից և իր ղեկավարությամբ կատարված մեծածավալ բանահավաքչական և հետազոտական աշխատանքի:

Այս աշխատանքների և ընդհանրապես հեղինակի գիտական գործունեության յուրատեսակ հանրագումարը, սակայն, կարելի է համարել վերջերս լույս տեսած երեք մեծադիր հատորները՝ «Ղարաբաղի բարբառի բառարանը» (2013, 846 էջ), «Արցախի բանահյուսությունը» (2015, 748 էջ), և Շ. Մինասյանի հեղինակակցությամբ՝ «Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարանը» (2017, 568 էջ):

Չի կարելի ասել, անշուշտ, թե Արցախի բարբառը և նրանով ստեղծված բանահյուսական ժառանգությունը դուրս էին մնացել հայագետների տեսադաշտից: Հիշենք, որ բարբառին առանձին ուսումնասիրություններ են նվիրել Հ. Աճառյանը («Քննություն Ղարաբաղի բարբառի», 1901), Կ. Դավթյանը («Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը», 1966), տարբեր առիթներով բարբառին անդրադարձել են Ա. Ղարիբյանը, Գ. Զահուկյանը, Ա. Գրիգորյանը, Լ. Հովհաննիսյանը և այլք, բարբառի բառանյութը ըստ հնարավորին ընդգրկված է Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հրատարակած «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանում»: Բազմաթիվ ու բազմազան են նաև Արցախի բանահյուսությունը ներկայացնող ժողովածուներն ու ուսումնասիրությունները:

Ա. Սարգսյանի հեղինակած բառարանները, ինչպես նաև բանահյուսական նյութերի հարուստ հավաքածուն շահեկանորեն առանձ-

նանում են Արցախի բարբառին և ընդհանրապես որևէ առանձին բարբառի նվիրված նմանատիպ աշխատությունների շարքում:

Նախ այդպիսին է «Ղարաբաղի բարբառի բառարանը» իր ընդգրկված նյութի ծավալի, ապա և դրա բառարանագրական մշակման որակի առումով: Երկարամյա հավաքչական աշխատանքի արդյունքում ստեղծվել է մի շտեմարան, որ պարունակում է Արցախի բարբառով հրատարակված բանահյուսական ամբողջ նյութը, նախկինում լույս տեսած բառարաններում ներկայացված արցախյան բառապաշարը, ինչպես նաև հեղինակի անձնական նախաձեռնությամբ և Արցախի համալսարանի ուսանողության և գյուղական ուսուցիչների օգնությամբ հավաքված ձեռագիր նյութը (մոտ 20000 էջ): Ինչպես նշում է հեղինակը «Բառարանի» ներածության մեջ, այդ նյութի տառադարձման ու բառարանագրական մշակման ընթացքում ինքն օգտվել է տվյալ խոսվածքը կրող առնվազն երկու բարբառախոսի ծառայությունից: Այս առնչությամբ հարկ է նշել, որ Ա. Սարգսյանը՝ որպես բանահավաք և բարբառագետ, առաջնային կարևորություն է տալիս բարբառային նյութը սկզբնաղբյուրին ըստ հնարավորին հարազատ ներկայացնելուն, խոսվածքի լեզվական նրբերանգի պահպանմանը, հանգամանքներ, որ այս կարգի աշխատությունների մեջ երբեմն երկրորդական են դիտվում:

Խնդրո առարկա երկու բառարանների գրեթե բոլոր բառահոդվածները օժտված են բնագրային վկայություններով: Բնական է, որ ներկայացված բառային և դարձվածային միավորների մի զգալի մասն էլ գրավոր վկայություններ չունի, քաղված է կենդանի բանավոր խոսքից. աղբյուրը հեղինակների անձնական դիտումներն են, ծայնագրություններն ու տեսագրությունները, Արցախի հեռուստատեսությամբ արձակված բարբառային հաղորդումները և այլն: Խոսքային վկայությունների առկայությունը, անշուշտ, բառարանների այս տեսակի գիտական արժեքի կարևոր բնութագրիչներից է: Պակաս էական չէ, սակայն, բառահոդվածի մյուս բաղադրատարրերի գիտական մշակման ընթացքը, որ երևան է հանում բառարանագրի մասնագիտական մակարդակն ու հմտությունը և մեծապես պայմանավորում է բառարանի արժեքը: Բառահոդվածը պարունակում է գլխաբառի վերաբերյալ ծագումնաբանական (բառի բնիկ կամ փոխառյալ լինելը, փոփառություն), լեզվաոճական (սոցիալական կամ վերաբերմունքային որևէ շերտի պատկանելը) տեղեկություններ: Հարկ է նշել, որ «Ղարաբաղի բարբառի բառարանում» արդեն իսկ պատշաճ տեղ ունեին դարձվածները, որոնք առավել ամբողջական ընդգրկումով ներկայացվեցին «Դարձվածաբանական բառարանում»:

Գաղտնիք բացած չենք լինի, եթե ասենք, որ բառարանագրի համար «փորձաքարի» արժեք ունեցող, նրանից մասնագիտական առավել մեծ հմտություն ու ջանք պահանջող գործը գլխաբառերի իմաստային

բացատրության հատվածն է, բազմիմաստ բառի գլխավոր և երկրորդական, ուղիղ և փոխաբերական իմաստների զատորոշումը, դարձվածների իմաստային խորքի ստույգ մեկնությունը (այս վերջին պարագան հատկապես կարևոր է բարբառային նյութի հետ գործ ունենալիս): Այս դժվար գործը, պետք է գոհունակությամբ արձանագրենք, Ա. Սարգսյանը հիմնականում հաջողությամբ է գլուխ բերել:

Իր մայրենի բարբառին գիտնականի մատուցած ծառայությունների այս հակիրճ ներկայացումը անշուշտ թերի կմնա, եթե անտես առնենք «Արցախի բանահյուսությունը» մեծադիր հատորը, որն ամփոփում է 1992-2014 թվականների ընթացքում հավաքած բանահյուսական նյութը՝ դասավորված հետևյալ երեք բաժիններում. 1. վիպական բանահյուսություն (հեքիաթներ, ավանդություններ, առակներ, զվարճախոսություններ), 2. քնարական բանահյուսություն (խաղիկներ և չափածո այլ ստեղծագործություններ) և 3. ասույթաբանական բանահյուսություն (առած-ասացվածքներ, անեծքներ, օրինանքներ և բարեմաղթանքներ, հանելուկներ, գյուղերի և քաղաքների մականուններ, մարդկանց մականուններ, շուտասելուկներ, հանգախաղեր): Ժանրերի այսպիսի բազմազանությունն, իհարկե, նորություն չէ նախկինում հրատարակված բանահյուսական հավաքածուների համար, սակայն այս գրքի նյութն իր հարստությամբ, թարմությամբ և, որ շատ կարևոր ենք համարում, գիտական բարեխիղճ մշակումով առանձնանում է եղածների մեջ: Ուշադրություն են գրավում այլոց կողմից գրեթե անտեսվող բանահյուսական տեսակների վերարծարծումները, օրինակ՝ գյուղերի, քաղաքների մականունները, որոնք ավելի շուտ դրանցում բնակվողների սեղմ, հաճախ էլ բավականաչափ դիպուկ բնութագրումներ են (առավելապես բացասական գծերի շեշտադրմամբ):

Ընդհանուր առմամբ այս գիրքը մեզ ներկայանում է որպես Արցախ աշխարհի հոգևոր գանձերի իրոք յուրատեսակ մի պահոց – շտեմարան, որի մշակութաբանական արժեքը դժվար է գերազնահատել:

Արժե ևս մեկ անգամ ընդգծել Արմեն Սարգսյանի գիտնական – հետազոտողի հույժ դրվատելի հատկանիշը՝ բժախնդրության աստիճանի գիտական բարեխիղճությունն ու պատասխանատու վերաբերմունքը իր հետազոտության առարկայի նկատմամբ: Նրա՝ վերևում հիշատակված գրքերը օժտված են տեսական բնույթի հանգամանալից ուսումնասիրություն – առաջաբաններով, ներկայացված են տեղեկություններ նյութերի գրառման վայրերի, ասացողների, գրառողների մասին:

Լիահույս ենք, որ Ա. Սարգսյանը նույն նվիրումով կշարունակի պեղել Արցախի հոգևոր աշխարհի անսպառելի շերտերը և նոր գրքերով կհարստացնի մեր բարբառագիտությունն ու բանագիտությունը:

ԼԵՈՆԻԴ ԹԵԼՅԱՆ

«Հովհաննես Շիրազի «Հայոց դանթեականը» պոեմի նորակազմ բառերի բառարան» (Ե., 2016, 154 էջ): - ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ լույս է տեսել Ս. Վ. Համբարձումյանի Հովհաննես Շիրազի «Հայոց դանթեականը» պոեմի նորակազմ բառերի բառարանը» (խմբագիր՝ Բ. Գ. Թ. Ա. Ս. Գալստյան):

Անվանի բանաստեղծի լեզվին նվիրվել են զգալի թվով ուսումնասիրություններ (ատենախոսություններ, գիտական հոդվածներ և այլն), ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններում տեղ են գտել նրա երկերից քաղված շատ բառեր՝ իբրև հեղինակային գործածություններ, սակայն հեղինակի երկի բառապաշարի նորակազմ բառերի ամբողջական և ստույգ բառարան կազմելը նոր փորձ է, և այս առումով աշխատանքը կարևոր է և գնահատելի:

Հայտնի է, որ Շիրազի չափածոյին ավելի քան բնորոշ է նոր բառերի գործածությունը, որոնք սովորաբար կոչվում են դիպվածային, առանց նկատի ունենալու այն, որ դրանք պայմանավորված են հեղինակի պատկերավոր մտածողությամբ, աչքի են ընկնում ոճական հագեցվածությամբ, ինչպես նաև յուրովի համալրում են ժամանակակից հայերենի ընդհանուր բառային կազմը: Այդ են վկայում, օրինակ, բանաստեղծի մյուս երկերից քաղված այն բառերը, որոնք արդի հայերենի բացատրական բառարաններում (մանավանդ «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»-ում) ներկայանում են եզակի վկայակոչումներով:

Սույն բառարանը կարևոր է ոչ միայն տվյալ երկի բառապաշարի նորակազմ բառերին տեղեկանալու տեսանկյունից, այլև նոր գրական հայերենի ընդհանուր բառապաշարի համալրման իմաստով: Նրանում ճգրտվում են բազմաթիվ բառեր, որոնք այլ դեպքերում ներկայացված են եղել ոչ ստույգ վկայակոչմամբ կամ վրիպումներով, այլև լրացվում է այլ ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս մնացած բառերով:

Բառարանն ունի ներածական մաս, որում մանրամասն ներկայացվում են «կազմության սկզբունքները և կառուցվածքը», ունի նաև համատողադրությունների ցանկ: Հեղինակն անդրադառնում է նորակազմ բառերի տեսական բնորոշմանը, ներկայացնում այն սկզբունքները, որոնց գործադրմամբ պոեմում առանձնացվում են հիմնականում նոր կազմված, մասամբ նոր իմաստով կիրառված բառերը: Դրանք ընդհանուր առմամբ բանաստեղծի հեղինակային ոճին բնորոշ բառեր են, որոնց նորակազմ լինելը հիմնված է գործող բառարանների տվյալների հետ համեմատություն անցկացնելու սկզբունքի վրա: Համեմատության արդյունքում ստացվում են, մոտավորապես, երեք կարգի բառեր՝ բառարաններից ոչ մեկում գոյություն չունեցող, միայն Հովհ. Շիրազի այլ երկերից վկայակոչվող, այլև նրան ժամանակակից կամ

հետագա հեղինակների վկայաբերվող: Բառարանի հեղինակը կարողացել է այդ հիմնական սկզբունքի հետևողական կիրառությամբ հասնել լավ արդյունքի:

Հայտնի են բառարաններ և բառացանկեր, որոնցում այս կամ այն չափով և ճշգրտությամբ տեղ են գտել նաև անվանի բանաստեղծի այդ պոեմից բառեր: Ս. Համբարձումյանի այս բառարանում դրանք բերվում են ճշգրտումներով, անհրաժեշտ լրացումներով, ավելացվում են դուրս մնացածները: Վերջինիս մասին հեղինակը ներածության մեջ նշում է հետևյալը. «Այն բառերը, որոնք չկան հիշյալ բառարաններից և բառացանկերից որևէ մեկում, սկզբում ունեն աստղանիշ (*), այսինքն՝ առանձնացվում են առաջին անգամ. *ազգաջնջում, ազգապրուն, ազրախլվել, աթիլյան, ականջ-աչք...* և այլն (էջ 8)»: Նման մոտեցումը լիովին գիտական է, սակայն ուսումնասիրողից պահանջում է տևական և մանրակրկիտ աշխատանք, այն է՝ հրապարակի վրա եղած բառարաններով մեկառմեկ ստուգել տվյալ բառը, և նոր միայն վստահ լինել նրա նորակազմ լինելու մեջ:

Աշխատանքն աչքի է ընկնում նաև մեկ այլ կողմով. բոլոր այն դեպքերում, երբ բառարանները տվյալ բառը կա՛մ վկայակոչում են Շիրազի մեկ այլ երկի վկայակոչումով, ինչպես նաև նրան ժամանակակից կամ ավելի ուշ հեղինակների անունով, կա՛մ առանց բնագրային օրինակների, տողատակին այդ մասին տրվում է համապատասխան ծանոթագրություն: Ըստ այդմ ավելի ստույգ է դառնում բառի հեղինակային պատկանելությունը, ճշգրտվում է կիրառության ժամանակը, ինչպես նաև լրացվում են բացատրական բառարաններում բնագրային վկայություն չունեցող բառերը: Բաքաքննական նման աշխատանք կատարվում է գրեթե յուրաքանչյուր բառի դեպքում, ժամանակակից հայերենի երեք խոշոր բառարանների համեմատությամբ:

Բառահոդվածներն ունեն հստակ կառուցվածք, դրանք ներկայացվում են քերականական նշումներով, համապատասխան բացատրություններով, բնագրային վկայություններով: Օրինակ՝ «ԱՍՏՎԱԾԱԿԱՆՁ. *ի . եր, գ.* Աստծու կանչ. Աստծուն դիմելը, օգնություն հայցելը: Ծերունիների անեծքաձայներն *աստվածականչի* / Որ նման էին մերթ լացող մանկանց, մերթ մարդագոչի (էջ 285)»:

Այս բառարանի նյութերը լիովին և վստահաբար կարելի է օգտագործել արդի հայերենի ընդարձակ բառարան կազմելու ժամանակ:

Վ. Գ. Հ.

Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 4 (Ե., 2016. 146 էջ): Վերջին տարիներին ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտական աշխատանքներում մեծ թափ է ստացել հայերենի բարբառների մի կողմից՝ նյութերի հավաքագրումը՝ տարբեր բնակավայրերում կատարվող գիտական արշավների ձևով, մյուս կողմից՝ տեսական ուսումնասիրությունների հրապարակումով՝ մենագրություններ, ինչպես նաև ժողովածուներ:

Լույս է տեսել «Հայերենի բարբառագիտական ատլաս» ժողովածուի 4-րդ պրակը (նվիրված Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին, Ե., 2016, 146 էջ), որում ուշադրության առարկա է տարբեր կարգի՝ կորստի մատնված, հարազատ բնօրրանից բռնազրուս տեղահանված, ներկայումս դեռևս ինչ-որ չափով գործուն, ինչպես նաև իբրև առանձին բարբառ կամ ներթափանցումային (ինտերֆերենտիվ) ձևով գործածվող բարբառների և խոսվածքների նյութի քննություն:

Ժողովածուն ունի սեղմ Առաջաբան (հեղ.՝ Վ. Կատվայան), ամփոփում է յոթ առանձին աշխատանք՝ «Ակնը և նրա բարբառը» (հեղ.՝ Ա. Աբրահամյան), «Մանագլերտի Դերիկ գյուղի խոսվածքը» (հեղ.՝ Զ. Բառնասյան), «Նիկոմեդիայի խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը» (հեղ.՝ Գ. Գևորգյան), «Եվդոկիայի բարբառը» (հեղ.՝ Հ. Խաչատրյան), «Ռոդոսթոյի կամ բուլղարահայերի բարբառի ընդհանուր բնութագիրը» (հեղ.՝ Հ. Մեսրոպյան), «Տավրիկ-Մոտկանի դիրքը հայերենի բարբառների շարքում և նրա առանձնահատկությունները» (ղեկ.՝ Գ. Մկրտչյան) և «Կորսված արևմտահայ բարբառների մասին տվյալներ հուշագրական երկերից» (հեղ.՝ Ն. Պողոսյան):

Հատկանշական է, որ տվյալ բարբառի, միջբարբառի կամ խոսվածքի քննության վերջում բերվում է նմուշ-օրինակ՝ Հ. Թումանյանի «Սուտասանը» («թարգմանված»), մասամբ նաև այլ նյութեր:

Սույն աշխատանքների համար ընդհանուր բնութագրականն այն է, որ դրանք հարցի ակնարկային քննություն են, չեն հավակնում վերջնական և լիակատար լինելու, մանավանդ որ հայտնի է, ինչպես նաև հեղինակներն են նշում, նախկինում գրվել են այդ բարբառներին կամ խոսվածքներին վերաբերող աշխատանքներ՝ սկսած մեծ ծավալի ուսումնասիրություններից մինչև այս կամ այն չափով կատարված դիտարկումներ:

Այսպես, Ակնի բարբառը նախկինում եղել է առանձին քննության առարկա, որ ժամանակին արժանացել է լայն ուշադրության: Ա. Աբրահամյանը բավականին սեղմ վերլուծությամբ, համապատասխան

գրականության մանրամասն նշումով ներկայացնում է այդ բարբառը, միաժամանակ գտնում, որ «հրատարակության է պատրաստվում առանձին աշխատություն Ակնի բարբառի վերաբերյալ՝ կից բառարանով (էջ 17-18), իսկ դա նշանակում է, որ դեռևս կան ոչ վերջնական լուծում ստացած հարցեր:

Զ. Բառնասյանի ուսումնասիրությունը վերաբերում է Մանագլերտի Դերիկ գյուղի խոսվածքին այնքանով, որքանով այն պահպանված է Արևելյան Հայաստանի Շիրակի տարածքի Ոսկեհասկ գյուղում բնակված մորից: Գրառումը կատարված է վերաբնակությունից տասնամյակներ անց, որ տվյալ խոսվածքի անխաթար մնալու հավանականությունը նվազում է, քանի որ արտալեզվական հանգամանքների բերումով փոփոխություններն անխուսափելի կարող են լինել: Այդուհանդերձ հեղինակը կատարել է ոչ միայն նյութի բարեխիղճ գրառում, այլև մանրամասն վերլուծություն՝ հայ բարբառների քննության ավանդական մեթոդիկայի կիրառմամբ, ներկայացվում են խոսվածքի հնչյունաբանությունը, բառապաշարը և քերականական կառուցվածքի կարևորագույն բաղադրիչները, որպիսով համալրվում է հայ բարբառների ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Նիկոմեդիայի խոսվածքը, ըստ բարբառագիտական ատլասի կազմության ծրագրի, գրի է առնված եղել տասնամյակներ առաջ բարբառակիր ինֆորմանտներից, սակայն մինչև այժմ քննության չի արժանացել: Հավաքված այդ նյութի հիման վրա Գ. Գևորգյանը կատարել է ուշադրության արժանի քննություն՝ վեր հանելով խոսվածքի հնչյունական, ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկությունները, իսկ վերջում կցել շուրջ վեց տասնյակ գրական լեզու-խոսվածք բառերի ցանկ՝ ցույց տալու դրանց «ձևային արտահայտությունը»:

Ժողովածուի ամենածավալուն աշխատանքը Հ. Խաչատրյանի՝ Եվդոկիայի միջբարբառին նվիրված ուսումնասիրությունն է, որում ևս նույնպիսի մոտեցումով քննվում են հնչյունական, ձևաբանական առանձնահատկությունները, ընդ որում առաջինի դեպքում ըստ ձայնավորների և բաղաձայնների դրսևորումների, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ըստ քերականական կարգերի արտահայտության: Հեղինակի ակնարկային քննությամբ անգամ պարզ է դառնում միջբարբառի բնույթը, լուծվում են վերջինիս «տեղորոշման» հարցում եղած որոշ տարակարծություններ, հատկապես բաղաձայնների արտասանության դիրքային բաշխվածության («երկվության») հետ կապված:

Ռոդոսթոյի կամ բուլղարահայերի բարբառը քննության է առնված ըստ բարբառակիր տարածքներում կատարված հավաքչական աշխատանքի տվյալների, որով ավելի է մեծանում երևույթների հավաստիության շեմը: Հ. Մեսրոպյանը բավականին հարուստ փաստերով (օրինակներով) վերլուծում է բարբառի հնչյունական և քերականական կառուցվածքի իրողությունները՝ շեշտը դնելով հիմնական առանձնահատկությունների վրա: Այս դեպքում ևս նկատի է առնված գոյություն ունեցող ողջ գրականությունը՝ նվիրված այդ բարբառին ուղղակիորեն կամ այլ հանգամանքների մեջ: Աշխատանքում, բացի Թումանյանի պատմվածքից, բերվում է բարբառի ավելի ընդարձակ բնագիր, որի մի մասն ունի զուգահեռ թարգմանություն, ինչպես նաև վերջում ներկայացվում է բարբառի դարձվածային միավորների, հարադրությունների մի ցանկ՝ միավորների համապատասխան թարգմանությամբ:

Տալվորիկ-Մոտկանի բարբառի նկարագրության համար, ինչպես նշում է Գ. Մկրտչյանը, փաստական նյութը քաղված է Գ. Զահուկյանի գրքից, այլև Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով գրառված հինգ տետրերից: Թերևս հարկ կար նյութեր քաղելու նաև բարբառի ներկայիս կրողների կենդանի խոսքից, մանավանդ որ նախորդ գրառումներից անցել է մի քանի տասնամյակ: Այնուհանդերձ աշխատանքը կատարված է բավականին բարեխղճորեն, հեղինակը լիովին տիրապետում է իր նյութին, կան ուշագրավ տեսական դիտարկումներ: Բարբառային միավորների նշանակումները կատարված են վերջին տարիներին մշակված համակարգով, որն այնքան էլ դյուրին չէ ընկալման տեսանկյունից:

Վերջին աշխատանքը ավելի շուտ բանասիրական-բառաքննական է, քան զուտ բարբառագիտական, քանի որ ուշադրության առարկա են, ցավոք, այլևս գոյություն չունեցող արևմտահայ բարբառների վերաբերյալ տարբեր կարգի հուշագրություններում տեղ գտած տվյալները: Ն. Պողոսյանը վերջին ժամանակները անդուլ աշխատանք է ծավալել ուշմիջնադարյան հայերեն գրավոր աղբյուրների լեզվական քննության ասպարեզում, և այս աշխատանքը մեկն է նրա՝ այս մարզում կատարվող ուսումնասիրություններից: Հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է այն երկերին, որոնցում կան բարբառային միավորներ՝ լեզվի տարբեր մակարդակների վերաբերող: Աշխատանքը կատարված է բարեխղճորեն, ինչպես վայել է նման տիպի ուսումնասիրություններին: Վերջում բերվում է հավելված, որ պարունակում է հուշագրական երկերից

քաղված բարբառային բառեր՝ բացատրված ըստ տեղի, և դա կարևոր է հայոց լեզվի ընդհանուր բառապաշարի պատմության տեսանկյունից:

«Հայերենի բարբառագիտական ատլաս» (պրակ 4) ժողովածուն նկատելի ձեռքբերում է հայերենի կորստյան մատնված բարբառների նորովի կամ ամբողջովին նոր ուսումնասիրության մեջ, որ իրականացրել է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժինը:

Վ. Գ. Հ.

Փետրվարի 3-ին ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հյուրն էր Հայաստանի Հանրապետությունում Ղազախստանի Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան Թիմուր Բիբիթայի Ուրազաևը: Քննարկվեցին երկու երկրներում լեզվի ուսումնասիրությանն առնչվող արդիական խնդիրներ, առանձնապես խոսք եղավ գիտության, առաջին հերթին լեզուների փոխադարձ շփումների շուրջ՝ իբրև մշակութային հարստացման մի ուրույն միջոցի:

* * *

Փետրվարի 8-ին ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ է այցելել ՀՅԴ կուսակցության արխիվների պատասխանատու, հայագետ, արևմտահայերենի պաշտպանության հանձնախմբի ատենապետ Երվանդ Փամբուկյանը:

Այցելուն տեղեկացավ, որ ինստիտուտում լուրջ հետազոտություններ են կատարվում արևմտահայերենի հնչյունական համակարգի և քերականական կառուցվածքի, բառապաշարի, համակարգչային տերմինաբանության, արևմտահայերենի արդի վիճակի ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Հանդիպման ընթացքում համագործակցություն ծավալելու պայմանավորվածություն ձևավելու պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց արևմտահայերենին առնչվող խնդիրների վերաբերյալ:

Շոշափվեցին նաև տարածաշրջանային վերջին զարգացումների հետևանքով հայկական համայնքների իրավիճակը, Սփյուռքում հայապահպանությանն առնչվող տարաբնույթ հարցեր:

* * *

Մայրենի լեզվի օրվան նվիրված միջոցառումների շարքում Սփյուռքի նախարարությունը և ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը տարիներ շարունակ կազմակերպում են գիտական նստաշրջաններ, համաժողովներ, քննարկումներ և սեմինարներ: Այս տարին ևս բացառություն չէր: Փետրվարի 20-ին ԳԱԱ նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ Սփյուռքի նախարարության և ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի կազմակերպած «Հայոց լեզուն դպրոցական դասագրքերում» կյոր սեղան-քննարկումը:

Միջոցառմանը ներկա էին Սփյուռքի նախարար Հ. Հակոբյանը, Կրթության և գիտության նախարար Լ. Մկրտչյանը, ԳԱԱ նախագահ Ռ. Մարտիրոսյանը, լեզվաբաններ, ուսուցիչներ, ինչպես նաև մտավորականներ՝ գիտական և ուսումնական տարբեր հաստատություններից: Տեսաուղերձով քննարկմանը մասնակցեցին նաև սփյուռքի անվանի գործիչներ: Քննարկման

մասնակիցները հանդես եկան հետաքրքիր զեկուցումներով: ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատողներ Բ. Գ. Թ. Մ. Սարգսյանը և Բ. Գ. Թ. Գ. Մկրտչյանը կլոր սեղանքննարկմանն ընդառաջ այցելել էին Երևանի տարբեր թե' դպրոցներ' ավագ և հիմնական, թե' վարժարաններ, կազմակերպել քննարկումներ ուսուցիչների հետ: Համակարգելով դպրոցական դասագրքերում առկա խնդիրները, վերհանելով թերությունները՝ նրանք հանդես եկան ուշագրավ դիտարկումներով և առաջարկներով:

ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի տնօրեն Վ. Կատվայանը, կարևորելով մայրենի լեզվի անադարտության խնդիրը դպրոցական դասագրքերում, կոչ արեց բոլոր պատկան մարմիններին, մասնագետներին, լեզվաբաններին լեզվի ինստիտուտին ներկայացնել իրենց դիտարկումներն ու առաջարկները, որպեսզի ինստիտուտը համակարգի դրանք և առաջարկ-ծրագիր ներկայացնի կրթության և գիտության նախարարությանը:

* * *

«Սոցիալական ցանցերում հայոց լեզուն դրսևորվում է այնպես, ինչպես կենցաղում ու առօրյայում: Դա խոսակցական հայերենն է, որը պարզապես արտահայտվում է գրավոր տեսքով: Պետք չէ շատ կենտրոնանալ սոցիալական ցանցերում հայերենի գործածության վրա, քանի որ դրանցում գրում են այնպես, ինչպես խոսում են: Դա

նորմալ է: Աննորմալն այն է, որ գրվում է ոչ թե հայերեն տառերով, այլ լատինատառով», - ասաց ՀՀ ԳԱԱ Լեզվի ինստիտուտի տնօրեն Վ. Կատվայանը: Նա մասնավորապես նշեց հետևյալը. «Սոցցանցերում մարդիկ ազատ են արտահայտվում, և պարտադիր չէ, որ դրանցում խոսքը «մաքրամաքուր» գրական հայերեն լինի: Այնպես որ՝ խոսակցական հայերենի նման գործածությունն իր մեջ մեծ վտանգ չի պարունակում: Խոսակցական լեզուն էլ ունի իր իրավունքները:

Պարզապես պետք է այդ հայերենը «ժարգոնախառն» չլինի, օտար, անհարկի բառեր չլինեն, չլինեն նաև քերականական կամ բառային կոպիտ սխալներ և այլն: Ինչքան մաքուր լինի խոսակցական հայերենը, այնքան ավելի լավ: Դա ազատ խոսք է և անվերահսկելի: Սոցիալական ցանցերի լեզուն վերահսկելը նույնն է, ինչ եթե փորձենք փողոցում մարդկանց խոսակցությունները վերահսկել: Եվ ասենք՝ ինչո՞ւ դուք գեղեցիկ հայերենով չեք խոսում և այլն»:

Բանախոսը վստահեցնում է, որ լատինատառով գրելու վտանգը մեծ է՝ պարզաբանելով, որ մայրենի լեզուն ազգային նկարագրի ամենակարևոր արտահայտությունն է, իսկ մայրենին պիտի իր բոլոր դրսևորումներն ունենա մայրենիի ձևով, ոչ թե օտարալեզու այբուբենի: «Ամենավատն այն է, որ մարդու գիտակցության մեջ է նստում այդ օտար այբուբենը, դա խայտառակություն է: Դա ոչ թե միայն վիրտուալ տի-

րույթում է, այլև մարդու մոտ արդեն հայոց այբուբենի մոռացություն է լինում: Երբ հայը հայերեն, բայց օտար տառերով է գրում, դա աղտոտում է լեզուն, այլև ազգային նկարագիրն է կորչում:

Հաճախ նաև շատ տգեղ բաներ են գրում, գուցե նաև մեր այբուբենը թույլ չի տալիս այդքան իջնել, որքան իրենց ազատ են զգում ու օտար այբուբենով ինչ ասես գրում են»: Երբեմն նաև հայերենի ուղղագրության վատ իմացությամբ է բացատրվում լատինատառ գրելը: Բայց սա ոչ ճիշտ հիմնավորում է, որին բանախոսն անդրադառնում է հետևյալ կերպ. «Սխալներով գրողները միշտ էլ գրում են սխալներով, կարծում են, որ ավելի լավ է՝ սխալներով հայատառ գրել, քան՝ լատինատառ: Ես չեմ կարծում, որ սխալներից խուսափելով են լատինատառ գրում: Եթե այդ գրողներն այդքան գիտակցեն, որ սխալներից պետք է խուսափեն, ապա կփորձեն սովորել: Կարծում եմ՝ սա կա՛մ սովորության հարց է, կա՛մ տեխնիկան թույլ չի տալիս հայատառ գրել, կա՛մ էլ օտարամոլության խնդիր կա»:

Հայերեն խոսքում նորաձև դարձած անգլալեզու r-ի կամ ռուսերենի ь-ի գործառությունը Վ. Կատվայանը համարում է հովեր, որոնք կգան ու կանցնեն: Նա դա բացատրում է կամ տարիքային առանձնահատկությամբ, կամ աչքի ընկնելու ցանկությամբ: «Ուղղակի տգեղ է ու տհաճ: Երիտասարդը պիտի իմանա, որ պետք է բառերը ճիշտ ար-

տասանել: Գրական լեզվում այդ լեզվական ծեծծեքումները պիտի չլինեն: Հաճախ դիտավորյալ են անում՝ գիտե՞ք, սեթևեթում են: Դա օտարամոլություն է: Դա միշտ էլ եղել է: 19-20-րդ դդ. մեր մտավորականներն իրենց գրվածքներում ունեն նույն մտահոգությունները, ինչ մենք՝ հիմա: Ուղղակի մենք հիմա պետություն ունենք և պետք է կարողանանք մեր պետական լեզվին տեր կանգնել, ուղղորդել բոլոր միջոցներով: Դա լեզվամշակույթի խնդիր է: Պետք է ընդհանրապես հասարակության լեզվամշակույթը բարձրացվի: Իսկ լեզվամշակույթը կարող է բարձրացվել կրթության համակարգում, նաև լրատվամիջոցներով: Ժողովուրդը հաճախ լեզվի մասին չունի ճիշտ պատկերացում: Մարդիկ հաճախ ամաչում են բարբառով խոսել: Նրանց թվում է, թե դա գռեհիկ է, վատ է, մինչդեռ դա սովորական հայերեն է և իր իրավունքներն ունի: Երեխան դպրոցում պիտի գեղեցիկ հայերեն խոսել սովորի: Եթե գրական լեզուն ճիշտ է դասավանդվում, ապա նրանց խոսակցական լեզուն ինքնաբերաբար մաքրվում է: Աշակերտները պիտի շատ պատմեն, խոսեն դասին», - կարծում է Վ. Կատվայանը: Նա նկատում է, որ մեր խոսակցական լեզվի ամենախոցելի կողմն օտար բառերի առատությունն է՝ պոլ, պարավո, ակուշկա, լյուստրա, խալադելնիկ և այլն: «Բացի այդ՝ խոսակցական լեզվում շատ սխալներ կան, որոնք շատ տգեղ են: Օրինակ՝ ե խոնարհման բայերը գործածում են

իբրև ա խոնարհման բայեր՝ ծիծաղել-ին ասում են ծիծաղալ, գովել-ին՝ գովալ և այլն: Սրանց դեմ նույնպես պետք է պայքարել, որտեղ, իհարկե, կարևոր է դպրոցական ուսուցումը»,- ավարտում է իր խոսքը բանախոսը:

* * *

Ապրիլի 28- ին ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում տեղի ունեցավ սեմինար-քննարկում՝ նվիրված կերպի և ժամանակի քերականական կարգերին: Զեկուցումով հանդես եկավ ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության բաժնի գիտաշխատակից, բ. գ. թ. Ս. Ավետյանը: Նա ներկայացրեց հայերենի ժամանակի և կերպի քերականական կարգերը ընդհանուր և տիպաբանական լեզվաբանության լույսի ներքո, ինչպես նաև անդրադարձավ Է. Ադայանի և Գ. Զահուկյանի տեսակետներին:

Հետաքրքիր առաջարկներով և դիտարկումներով հանդես եկան նաև ինստիտուտի տնօրեն Վ. Կատվալյանը, Լ. Հովհաննիսյանը, Լ. Հովսեփյանը, Ս. Տիոյանը: Սեմինարն իր հարցադրումներով հետաքրքիր էր ու բովանդակալից, որոշ հարցերի վերաբերյալ հետագա մտորումների առիթ տվեց:

* * *

Սույն թվականի մայիսի 3-ին ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում հյուրընկալվեցին Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի պրոֆեսոր տ. գ. դ. Է. Մանուկ-

յանը և ԻՍՄԱ հասարակական կազմակերպության աշխատակիցներ Ք. Աղաբեկյանը և Օ. Մանուկյանը: Է. Մանուկյանը լեզվի ինստիտուտի աշխատակիցներին ներկայացրեց «Համացանցային բազմալեզու բառարանային համակարգ» ծրագիրը, պատասխանեց կիրառական լեզվաբանության աշխատակիցներին հուզող հարցերին: Կատարվեցին գործնական բնույթի աշխատանքներ ծրագրի շրջանակներում: Տեղի ունեցան առանձին խմբային արդյունավետ քննարկումներ: Առաջարկվեց շարունակել գիտագործնական համագործակցությունը լեզվի ինստիտուտի և ԻՍՄԱ հասարակական կազմակերպության միջև՝ լեզվի ինստիտուտի կողմից լեզվաբանական բնույթի հարցերին աջակցելու և առաջացած խնդիրներին գիտական լուծում տալու նպատակով:

* * *

Մայիսի 4- ին ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում տեղի ունեցավ երիտասարդ լեզվաբանների խորհրդի նիստ: Օրակարգում երիտասարդ լեզվաբանների առաջիկա գիտաժողովի կազմակերպական հարցերն էին: Հետաքրքիր դիտարկումներով հանդես եկավ ինստիտուտի տնօրեն Վ. Կատվալյանը՝ ողջունելով երիտասարդ լեզվաբանների խորհրդի անդամների նախաձեռնությունները: Խորհրդի նախագահ բ. գ. թ. Սիրունյանն առաջարկեց թեմատիկ բաժանումներ անել, ընտրել նիստի

նախագահողների, ինչպես նաև երիտասարդներին խրախուսող միջոցներ ձեռնարկել, ինչպես, օրինակ՝ գիտաժողովի լավագույն գեկուցումները տպագրել ինստիտուտի պարբերականներում: Խորհրդի անդամները քննարկեցին նաև գիտաժողովի նյութերի տպագրությանը, ինչպես նաև գիտաժողովի անցկացմանն առնչվող այլ հարցեր:

* * *

Սույն թվականի մայիսի 11- ին ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում տեղի ունեցավ երիտասարդ լեզվաբանների խորհրդի ընդլայնված նիստ՝ ինստիտուտի ասպիրանտների և հայցորդների մասնակցությամբ: Հանդիպման նպատակը երիտասարդ լեզվաբանների ամենամյա գիտաժողովի, ինչպես նաև մասնակցության ընթացակարգի մասին ինստիտուտի ասպիրանտներին և հայցորդներին տեղեկացնելն էր:

Խորհրդի նախագահ Բ. Գ. Թ. Տ. Սիրունյանն առաջարկեց խորհրդի անդամներին նախապատրաստական աշխատանքներ իրականացնել գիտաժողովին մասնակցել ցանկացող ասպիրանտների և հայցորդների հետ, հարկ եղած դեպքում օժանդակել գեկուցումները պատշաճ ներկայացնելու հարցում: Խորհրդի անդամները ընտրեցին պատասխանատուներ՝ ըստ բնագավառների: Որոշվեց նշանակել պատասխանատուներ, լեզվի պատմության ճյուղի՝ Հ. Խաչատրյանին, ընդհանուր և համեմատական լեզ-

վաբանության՝ Մ. Սարգսյանին, արևելահայերենի և արևմտահայերենի՝ Ա. Քարտաշյանին, բարբառագիտության՝ Մ. Բադալյանին:

Ինստիտուտի ասպիրանտները և հայցորդները նախ ներկայացրին իրենց կատարած աշխատանքները, ապա խորհրդի անդամների և ինստիտուտի տնօրեն Վ. Կատվալյանի հետ քննարկեցին հետագա անելիքները, մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին առաջիկա գիտաժողովին մասնակցելու առաջարկը, նրանց հատկապես գրավեց հոդվածների տպագրության նոր ընթացակարգը, այն է՝ լավագույն հոդվածները տպագրելու են ինստիտուտի պարբերականներում: Նիստի ընթացքում որոշվեց հետագա հանդիպումների և քննարկումների ծրագիր մշակել:

* * *

Սույն թվականի մայիսի 16- ին ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում տեղի ունեցավ սեմինար-քննարկում՝ նվիրված երկբարբառների քննությանը հայերենի բարբառներում: Զեկուցումով հանդես եկավ բարբառագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատակից, Բ. Գ. Թ. Զ. Բառնասյանը: Նա ներկայացրեց երկբարբառայնության ձևաբանական արժեք ունեցող իրողությունները հայերենի բարբառներում, ինչպես նաև անդրադարձավ Հ. Աճառյանի, Հ. Մուրադյանի, Ա. Ղարիբյանի տեսակետներին: Հետաքրքիր առաջարկներով և դիտարկումներով հանդես եկան նաև ինստիտուտի տնօրեն Վ. Կատվալ-

յանը, Լ. Հովհաննիսյանը, Հ. Մես-
րոպյանը, Գ. Գրիգորյանը: Սեմինա-
րը հետաքրքիր էր և բովանդակա-
լից, անցավ լայն քննարկման և
հարցադրումների մթնոլորտում:

* * *

Սույն թվականի մայիսի 25-ին
ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտը հյուրընկալել էր Հա-
յաստանի Հանրապետությունում
Ղազախստանի Հանրապետության
լիազոր և արտակարգ դեսպան Թի-
մուր Բիրբիտալի Ուրազանին: Հան-
դիպմանը ներկա էին ոչ միայն լեզ-
վի ինստիտուտի աշխատակիցները,
այլև ԳԱԱ տնտեսագիտության և
գրականության ինստիտուտի տնօ-
րենները, աշխատակիցները:

Բացման խոսքով հանդես եկավ
ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի տնօրեն
Վ. Կատվալյանը՝ կարևորելով տար-
բեր ժողովուրդների միջև բարեկա-
մական կապերը: Նա նշեց. «Մենք
համոզված ենք, որ այսօրվա մեր
հանդիպումը շատ կարևոր է. այն
Հայաստանի գիտական հաստա-
տությունների և Ղազախստանի
դեսպանատան միջև բարեկամա-
կան հարաբերությունների ու գի-
տական կապերի ստեղծման հիմք
կարող է դառնալ»: Տնօրենը հավե-
լեց, որ ինստիտուտը իր գիտաժո-
ղովներին և միջոցառումներին սի-
րով կհյուրընկալի թե՛ դեսպանա-
տան աշխատակիցներին և թե՛ դա-
զախ հետազոտողներին և գործըն-
կերներին:

Զեկուցումով հանդես եկավ Հա-
յաստանի Հանրապետությունում
Ղազախստանի Հանրապետության
լիազոր և արտակարգ դեսպան Թի-
մուր Բիրբիտալի Ուրազանը: Ողջու-
նելով ներկաներին և նկատի ունե-
նալով, որ հանդիպմանը ներկա են
երեք տարբեր բնագավառների (լեզ-
վաբանություն, տնտեսագիտություն
և գրականություն) ներկայացուցիչ-
ներ՝ դեսպանն առաջարկեց օրա-
կարգը բնորոշել մեկ բառով՝ *ար-
դիականացում* (մոդեռնիզացիա)՝
տնտեսության արդիականացում,
լեզվի և գրի արդիականացում, մշա-
կույթի և հասարակական գիտակ-
ցության արդիականացում: Դեսպա-
նը մանրամասն ներկայացրեց Ղա-
զախստանի ձեռքբերումները այս
ոլորտներում, ինչպես նաև անդրա-
դարձավ ՀՀ-ի և Ղազախստանի
մշակութային կապերին, երկու պե-
տությունների դիվանագիտական
կապերի արդի վիճակին: Հետաքր-
քիր էր հատկապես Ղազախստանի
լեզվաքաղաքականությունը, ինչպես
նաև լատինական գրին աստիճա-
նական անցնելու ծրագիրը: Դես-
պանը վստահեցրեց, որ Ղազախս-
տանի դեսպանատունը կաջակցի
ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտների և Ղա-
զախստանի լեզվի, գրականության
և տնտեսագիտական հետազոտու-
թյունների ինստիտուտների միջև
գործակցությանը, հավելեց, որ դա
կնպաստի երկու պետությունների
գիտական և մշակութային կապերի
հետագա ամրապնդմանը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Վ. Գ. Համբարձումյան. Հայերենագիտության Մխիթարյան դպրոցը և հայերենի համեմատական ուսումնասիրության սկզբնավորումը	3
Ա. Մ. Սանթրյան. Դիտարկումներ <i>ով</i> դերանվամբ կապակցվող որոշիչ երկրորդական նախադասության վերաբերյալ	14

ԲԱՆԱՎԵՃ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Դ. Վ. Գյուլզատյան. Եղանակայնության և բայի եղանակի կարգերի հարաբերակցությունը (տիպաբանության ուրվագիծ)	26
Ս. Ա. Միքայելյան. Միջին հայերենի շրջանում կատարված արաբական փոխառությունների բաղաձայնական համակարգը	37
Լ. Ն. Ավետիսյան. Հաղորդակցական կայուն կապակցությունների իմաստային խմբերը գրաբարում	49

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Մ.Ա. Սարգսյան. Լեզվական խնդիրները դպրոցական դասագրքերում.....	57
Ա. Գ. Բարսեղյան. Վերաբերմունք արտահայտող բառերի կապակցական դերը տեքստում	65
Հ. Ս. Զաքյան, Արդի հայերենի կրկնասեռ բայերը	72

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ն. Պարոնյան. Նոր գիրք հայ բառարանագրության պատմության վերաբերյալ	80
Լ. Սանթրյան. Հատուկ անունների ուղղագրական նոր բառարան	86

ԳՐՔԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ.....	89
ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ.....	98

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи: В. Г. А м б а р ц у м я н. Арменоведческая школа Мхитаристов и начало сравнительного исследования армянского языка. - 3 .

А. М. С а н т о я н. Замечание об определительном второстепенном предложении, связанное с местоимением *նի* ([ov] 'кто') - 14 :

Дискуссии и обсуждения: Д. В. Г ю л ь з а т я н. Корреляция категорий модальности и наклонения глагола (контур типологии) - 14 : С. А. М и к а е л я н. Система согласных среднеармянских арабских заимствований - 37: Л. Н. А в е т и с я н. Семантические группы коммуникативных устойчивых сочетаний в грабаре -49 :

Сообщения: М. А. С а р г с я н – Языковые проблемы в школьных учебниках - 57 : А. Г. Б а р с е г я н - Связная роль слов выражающих отношение в тексте - 65: Г. С . З а к я н – 72. Глаголы двойственного залога в современном армянском языке (Залоговая двойственность в результате смещения залога) - 80 .

Рецензии: - 86 :

Книжное обозрение : - 89:

Научная жизнь : - 98:

CONTENT

Articles: V. G. H a m b a r d z u m y a n - Armenological School of Mkhitharist's in Venice and Commence of Comparative Studies of Armenian Language - 3 : A. M. S a n t o y a n - A remark on a determinative secondary sentence related to the pronoun *ni* ([ov] 'who') - 14 :

Discussion: D. V. G y u l z a t y a n - The correlation of the categories of modality and verb moods - 26: S. A. M i q a e l y a n - The Consonant System of Middle Armenian Arabic Loan Words - 37 : L. N. A v e t i s y a n - On the semantic groups of communicative stable compounds in Old Armenian - 49 :

Reports. M. A. S a r g s y a n - Language problems in school textbooks - 57 : A. G. B a r s e g h y a n - The cohesive role of the words expressing attitude in text - 65 : H. S. Z a k y a n - Reciprocal verbs in modern Armenian (verbs, which obtained reciprocity as a result of voice combination)72.

Reviews: - 86:

Book reviews: - 89:

Science News: - 98:

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը վերստին հրատարակում է «Լեզու և լեզվաբանություն» հանդեսը, որի առաջին համարը լույս է տեսել 2003 թ.:

Հոդվածները պետք է ուղարկել տպված և համակարգչային տեսքով (դիկտետով կամ կրիչով), 8-10 էջի սահմաններում, տողերի միջակայքը՝ 1.5, տառաչափը՝ 12 և Sylfaen տառատեսակով (ամփոփումները ռուսերեն և անգլերեն՝ Times New Roman): Վերևում նշվում է հեղինակի անունը, ազգանունը, հաստատության անվանումը, հոդվածի վերնագիրը:

Հղումները և գրականության ցանկը պետք է համապատասխանեն:

Խնդրում ենք գրախոսական հոդվածներն ուղարկել գրախոսվող գրքի հետ:

Մեր հասցեն՝ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

ՀՀ, 3750015, Երևան, Լուսավորչի 15

Հեռ.՝ (+374 10) 565 337

Կայքէջ՝ www.language.sci.am

Էլ.փոստ՝ inslang@sci.am

Հանդեսի պատասխանատու քարտուղար՝ meri-sargsyan@mail.ru

К СВЕДЕНИЮ

НАН РА институт языка имени Р. Ачаряна заново издает журнал “Языкиязыкознание”, первый номер которого был издан в 2003 г.

Статьи следует присылать в виде распечатки и компьютерного набора (на дискете), объем - в пределах 8-10 машинописных страниц, интервал - 1,5, размер шрифта - 12, шрифт - Sylfaen (резюме на русском и английском - Times New Roman). В начале указываются имя, фамилия, наименование учреждения, заглавие статьи.

Ссылки и список литературы должны соответствовать друг другу.

Просим статьи с отзывом или рецензией прислать с рецензируемой книгой.

Наш адрес: НАН институт языка имени Р. Ачаряна

РА, Ереван, Лусаворича 15

Тел.: (+374 10) 565 337

Веб. сайт: www.language.sci.am

Эл.-почта: inslang@sci.am

Ответственный секретарь: meri-sargsyan@mail.ru

ACKNOWLEDGEMENT

NAS RA language institute named after H. Acharyan is publishing afresh «Language and linguistics» magazine, the first number of which was published in 2003.

Please, send articles in hard and soft (on diskette) copies, within 8-10 pages, line spacing- 1,5, font size- 12, fonts- Sylfaen (the summary in Russian and English - Times New Roman). Author's name, institution and contact data should be placed in the upper right corner of the title page.

References or footnotes should be adequate to the list of bibliography.

Please, send reviews with the corresponding book.

Our address: NAS language institute named after H. Acharyan

RA, Yerevan, Lusavorich 15

Phone: (+374 10) 565 337

Web page: www.language.sci.am

E-mail: inslang@sci.am

Editorial secretary: mer-sargsyan@mail.ru

ISSN 1829-0183

**ԼԵՋՈՒ
ԵՎ
ԼԵՋԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

●

**ЯЗЫК И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
LANGUAGE AND LINGUISTICS**

**1 (16)
2017**

ԱՍՈՂԻԿ

Տպագրված է «ԱՍՈՂԻԿ» հրատարակչության տպարանում:
Ֆորմատ 60x84 1/16, Թուղթ՝ օֆսեթ, Տպաքանակ՝ 150
Ք. Երևան, Սայաթ-Նովա 24, (գրասենյակ)
Ավան, Դավիթ Սալյան 45 (տպարան)
Հեռ. (374 10) 54 49 82, 62 38 63
Էլ. փոստ՝ info@asoghik.am